

AZ ÖNMEGSZÓLÍTÓ VERSTÍPUSRÓL

(Különös tekintettel József Attilára)

1.

Aki a XIX. századi népiességre következő korszakok költészetét tanulmányozza, gyakran találkozik azzal a lírai verstípussal, melyben a költő második személyben *önmagát* szólítja meg: a költői önmegszólítás verstípusával, lírai attitűdjével. „Tudod, hogy nincs bocsánat”, — így fordul önmagához József Attila; „Most már elég, ne szépítgesd, te, gyáva,” — így Kosztolányi; „Csak posta voltál”, — így Babits. S nincs az Arany utáni költészetnek, vagy helyesebben: az Arannyal kezdődő költészetnek szinte egyetlen jelentékenyebb alakja, akinél ne kerülne ismételtelen elő ez a verstípus. És hasonlóképpen áll a dolog a külföldi lírikusainál is. A Rilkére, Geörgéa következő nemzedék egyik legnagyobb tehetségű — bár igen problematikus szemléletű — német költője, Gottfried Benn verseinek például több mint egy ötöde tartozik e típushoz. Vagy az újabb spanyol líra egyik fő alakjának, Machadonak költészete is bővelkedik benne.

Az idevágó költemények futólagos áttekintése után világossá válik az, hogy a szóbanforgó korszak költőinél igen különböző mennyiségben fordul elő ez a típus. S az is, hogy közülük nem mindegyik számára nyújt egyenlően alkalmas megnyilatkozási, alkotási lehetőséget. József Attilának szinte minden ily verse költeményei javához sorolható, Adyói viszont, egy-két kivételtől eltekintve, gyengébb versei sorába. S világos az is, hogy pályaszakaszokként ugyanazon költőnél is más-más e típus előfordulásának aránya. József Attilánál s Kosztolányinál a pálya második fele, a pályavég hozza föl ezeket a verseket, Szabó Lőrincnél, főképp pedig Babitsnál az egész pályát végigkísérik; nem megsűrűsödésük, hanem koronkénti megritkulásuk a jellegzetes.

Az mindenesetre bizonyos, hogy ez a verstípus, ez az attitűdfajta nálunk a kései József Attila korában és költészetében éri el addigi legjobb teljességét. Ebben a korban korjellemző jelenségnek tekinthető. Boncolása, létrejötte körülményeinek elemzése a XX. századi lírikusi magatartás megvilágításához szolgáltathat adalékokat.

Ily fajta problémákkal a marxista irodalomtörténetírás nálunk kevésbé foglalkozott. Pedig illetékessége és alkalmassága itt különösen nyilvánvaló. A tudat válságának élményéből fakad, a krízises önszemlélet vívódó gondolatélményében fogan ez a verstípus, ez az attitűdfajta. S minél közelebb jutunk fonálán a XX. századi lírához, annál világosabb lesz, hogy a fogantató krízis a személyiség válságában összegződik. Ennek a problémájával pedig behatóan foglalkozott a marxista elméletírás s értelmezéséhez alapvető újabb szempontokat marxista elméletírók adtak, kivált Lukács György.

A nyugati, polgári irodalomtudománynak az a része, mely hajlik arra, hogy a személyiség válságát egyik legfontosabb emberi, nevezetesen pedig alkotói „léthelyzetnek”, „léttápottnak” tekintse, érthető módon, szívesen taglal ily típusú verseket.¹ Annál természetesebben, mert főbb gondolati ihletői közül kettőnek is, s alighanem a két leghatékonyabbnak,

¹ A BENNO VON WIESE által szerkesztett *Die deutsche Lyrik (Von der Spätromantik bis zur Gegenwart)*, Düsseldorf, 1957. 1—11. c. interpretáció-gyűjteményben például az értelmezett versek jelentékeny része tartozik e típushoz.

Freudnak és Heideggernek, gondolatrendszerében kulcshelyet foglal el ez az önmegszólító nyelvi-stiliztikai formula, illetőleg a mögöttes lévő, általa kifejezett lelki, szellemi helyzet, élmény, attitűd. Természetes; hisz irányuk születésének egyik közvetlen s főbb indítéka éppen a személység válsága a késő polgári társadalomban. Összegyűjtött anyagunk tanácsa szerint közülük az utóbbi ily vonatkozású nézeteit kell majd megfelelő helyen érintenünk. Így a két háború közti költészetünk s az egzisztencializmus kapcsolatára nézve is juthatunk egy-két hasznos adalékhoz. Ezt a kérdést megvizsgálni sürgető, mert legendák vannak máris forgalomban.

A polgári irodalomtudomány meglehetősen fogalmi s módszerbeli készséggel rendelkezik e verstípus sajtóságainak leírására s rendezésére.

Részletmózzanatok megragadására alkalmazható egyikük-másikuk, ha a marxizmus kritikáján átrostáljuk, ha marxista módon átértelmezzük őket. Mindenekelőtt a marxizmus történetiségével. A polgári értelmzők ugyanis a verstípust, az ún. végső kérdésekkel való gyakori kapcsolatánál fogva különös előszeretettel vizsgálják ahistorikusan, vagy legföljebb ún. élménytörténeti alapon. Ez a verstípus, élmény és attitűdfajta Arany korától lett általános s Babitséban korjellemző, de megformálódása ennek is messze visszanyúlik a líra múltjába. Tanácsos egy-két korábbi, még kivételes, szórványos, félig kialakult előfordulását is fölledezni, s futólag megvizsgálni. A verstípus ajánlatos előzetes leírását is így néhány korábbi változatának más-más szempontú vázlatos rajza helyettesítheti. Történeti helyzetükben vizsgáljuk őket, de sorozatukkal nem kívánjuk a verstípusnak történetét is fölvezetni. Valamennyi részese, fokozata volt fejlődéstörténetének, de együtt mégsem adhatják ki azt. Történeti típusokat állítunk általuk, összevetésük által előnkbe, s nem fejlődésrajzot.

2.

Ezek a korai előfordulások, mert kivételesek, élesen, s mert félig kialakultak, tetten érhetőn mutatják a verstípus vonásait s a keletkezési folyamat mozzanatait. Őt pregnáns példát említünk Balassi: „De mit gyötresz engem” kezdetű versét, a *Forgandó szerencsét*, a *Vanitatum vanitast*, a *Fogytán van napodat* s a *Mindvégiget*.

(*Válság*) Balassi verse akkor született, midőn végső s legkedvesebb reménye végképp füstbe ment arra, hogy életét, érzelmi s anyagi tekintetben egyaránt, még egyszer rendbe szedheti. Losonczy Anna, szabaddá lévén Ungnad Kristóf halálával, 1589-ben a fiatal, huszonháromesztendő Forgách Zsigmondnak nyújtotta kezét és tetemes vagyonát. A költő életének mély, talán legmélyebb válságát élte át. Úton is volt már Lengyelbe, a teljes bizonytalanságba.

Kölcsey verse 1823-ban keletkezett, midőn úgy látszott, közéleti küzdelmeiben végképp egyedül maradt. Midőn úgy vélte, nemcsak egyedül, tehetetlenül és megértetlenül áll a nemesi politika ostobasága közepett, de megcsúfolva is. Neki, akinek a magánélet vigasztalása, menedéke sem jutott osztályrészül, a legmélyebb válságot hozták ez évek el. Vörösmarty verséről nem tudjuk pontosan, mikor keletkezett. Gyulai hátramaradt papírai közt találta, s mint utolsót illesztette költeményei gyűjteményéhez. Az bizonyos is, hogy az 1850-es évek elején, a „csend, hó és halál” esztendeiben született, amelyek tragikumát, világos pillanataiban, nyomorba jutásának s elborulásának tudata a végsőkig fokozta. Arany 1877-ben írta e költeményét, midőn végre megszabadult a hivattól, de midőn a hivatallal nemcsak a nehezen viselt nyűgöt, hanem folyvást tartó s mélyülő belső válságának jótékony elfedőjét is elvesztette, s tétován, egyedül, céltalanul állt, a megváltozott, idegenné lett világban, a „szabadság” birtokában, s a közeli vég érzetében.

Egyszóval: *Válság* minden esetben a fogantató helyzet, élmény.

De vajon Faludinál is? Hisz mint a legtöbb római verse, úgy lehet, utánzás, átköltés ez is. A barokk iskolai poezis kedvelt köztárgyának újra megverselése. De véletlen-e, mit vesz fel a költő a köztárgyak közül? Római magyar gyóntató volt ekkor; inkább cím, mint elfog-

laltság. Eszmélkedésre ideje bőven volt; s neki, a jezsuitának, a keresztény etika volt tanárának, anyaga s indítása is bőven. Trident fénye után Róma teljes defenzívában volt s az ő rendje a támadások pergőtüzében. Megaláztatás megaláztatás után, vereség vereség után érte a rendet, s a „jezsuita” a művelt közvéleményben a csalárdság, a tisztességtelenség színönimájának számított, s a levegőben már ott érzett a hamarosan el is hangzó föloszlató pápai szó, a közvéleményt mintegy igazolván. A rend visszaszorítását, föloszlatását pozitívumnak tekinti a mai történetírás. A hittel, szubjektív tisztességgel belül levők viszont joggal érezték érthetetlennek, méltánytalannak. A vers struktúrája, rezignált melankóliája mindenesetre nagyonis személyes élményről bizonyít.

(*Számvetés*) De van-e ez annyira más társadalmú, sorsú és alkatú költők válságában valami közös? Balassi e versének közvetlen nyomában, folytatásaként hangzott fel a híres fájdalmas átok, ítélet: „Ti pedig szerzetten átkozott sok versek . . . Fejenként mindnyájan éjjetek, vesszetek.” A költő úgy vélte, az a szerep, az a magatartás, mely eddig cselekvésének irányzója volt, amelytől jövője, élete, személyisége kibontakozását, megtartását várta, megcsalta; hamis, illúziós szerep volt, sem a külső helyzettel, sem énjével nem vágott egybe. Le kell tehát számolnia vele. Faludi versének szemlélete nem az egyházé, nem a jezsuitáé. Az érdemet itt vagy túl jutalmazó erkölcsi Jóról, Értelemről, Gondviselésről nincs itt szó. Csalódott, az emberi létet sztoikus rezignációval, már-már fatalista indifferentizmussal tekintő szemlélet ez. Balthazar Graciáné inkább, mint Loyoláé. Ezt vallani annyi, mint belátni, bevallani a másik s a másakra alapozott szerep, magatartás illúziós voltát, s — bármi közvetlen, ösztönösen is — leszámolni vele.

Kölcsey azt a magatartást, szerepet tette fájdalmas romantikus „kacagás” tárgyává, amely addig méltóságának kölcsönzője, személyiségének tartalma, foglalatja, értelme volt. Azt a magatartást, amelynek alapja neki s a többi progresszív romantikusnak életadó élménye volt: a változó idő haladó történelem voltát. Verse a nagy romantikus szembenézés és leszámolás egyik legnagyobbika. Vörösmarty verse töredék; a leszámolás nincs benne már a versben: csak a szembenézés vágya azzal a magatartással, azzal a szereppel, melyben élete, személyisége értelme és értéke összegeződött, s amely a jövőre s így a múltra is kétségessé lett. Arany verse is szembenézés; azzal a magatartással és szereppel, a nemzeti-közösségi költőnek azzal a szerepével, amelyet szerzője egész életén értelmezni, igazolni igyekezett, amelyre egész életét, tehetségét föltette; de nem leszámolás is, legalább is nem egyértelműen; csak a szerep kétségessé lett voltát, illúziós voltának sejtelmét érzékelteti, de az eldöntő szót visszatartja.

Egyszóval közös valamennyi esetben az, hogy a költőt azzal a szereppel való szembenézés, számvetés kényszere hajtja, amely eddigi magatartásának foglalatja, személyiségének megnyilvánítója, kibontakozásának kerete volt, s amely most kétségessé, illúziósiussá lett.

(*Szerep*) Itt azonban egy kitérőt tenni szükséges. Szólni kell, röviden, a szerepnek a következőkben is alapvető fogalmáról.

A szerep fogalma a társadalomtudományokban az utolsó száz esztendőben emelkedett igen nagy jelentőségre. A polgári gondolkodók közül először azok vetettek hangsúlyt rá, akik az egyének társadalmi összeműködését a gépi mechanizmusok, illetőleg az állati-növényi organizmusok részei összeműködésének mintájára fogták fel. (Comte, Spencer, Lilienfeld). Pontosabb körülhatárolása s az egész egyén pszichológiájára, a személyiség kialakulására vonatkoztatott kidolgozása azonban csak a századforduló idején ment végbe, Wundt, Dilthey, Durkheim, M. Weber munkásságában és indítására. Igazán azonban csak a század első felében bontakozott ki kutatása, s ekkor számtalan iránynak egyik alap kategóriájává lett. Pl. az amerikaiaknál és németeknél népszerű Gestaltpsychologie vagy az ugyancsak náluk otthonos Gruppendynamik irányának, vagy a behavioristák iskolájának, vagy még előbb Piaget gyermeklélektani törekvéseinek. Az esztétikában különösen nagy jelentőséghez jutott. Elég a szimbolizmusnak amaz értelmezésére utalnunk, amely az „alapszimbólumokat” az „alapszerepekkel” s ezeket az archetypusokkal hozza kapcsolatba.

Közös e XX. századi polgári törekvésben az, hogy a szerepet az egyén és társadalom, az egyén és a közös múlt, az egyén és a közösségi célok, jövő folytonos *összeütőközésének, örök küzdelmének, kényszerű kompromisszumának* keretként fogják föl, amelyen keresztül a társadalom, többnyire, maga alá gyúri az egyént. Rendszerint tudatalatti folyamatnak tekintik a kínált szerepbe való beilleszkedést, s ahisztorikusan, csupán az — egyéni vagy közösségi — pszichológia tekintetében vizsgálják.

Behatóan foglalkoztak a marxista elméletírók, maga Marx is, a szerep kategóriájával, s reális történeti magyarázatát adták meg. Rámutattak, hogy a szerep történeti fejlemény.² A gazdasági-társadalmi s vele a tudatfejlődés bizonyos fokán magántulajdoni, illetőleg árutermelő magántulajdoni fokán jött létre, mint a termelési-társadalmi rend szerveződésének fontos eszköze. S ekkor, lévén a termelő társadalom alapvető osztályellentmondásai ellenére is dialektikus egység, az illető egész társadalomra jellemző lett. Az illető társadalom az élet minden szférájára szerepeket alakított ki, köz- és magánéletiekre egyaránt, a szülői, a gyermeki s a baráti kapcsolatokról egészen a szerelmiéig. Mégpedig, ellentmondásos lényegének megfelelően, egymásnak ellentmondó vagy önmagukban is ellentmondásos, a történeti fejlődéssel együtt változó szerepeket. Az egyes szerepek a különböző osztálynézőpontok szerint tűntek fel értékeseknek vagy kevésbé értékeseknek. A társadalomfejlődés objektív etikája szemszögből nézve azonban a dolog úgy állt, hogy a progresszív osztályokra, rétegekre s az ő érdekeiket szolgálóakra estek a valódi etikus tartalmú szerepek. Ezek így, — kínált kérésekkel, tartalmaikkal — egyenesen jótékonyan, fejlesztően, kibontakoztatóan, gazdagítóan hatottak betöltőik, vállalóik személyiségére.

Persze *csak akkor*, s ezt egyre hangsúlyoznunk kell, ha a személyiség és szerep szembeállítás, azonosulása folyvást megtörtént, s a szerep szubjektív hitelű és szükségű magatartássá hasonult át minden pillanatban, illetőleg, a másik oldalról tekintve a dolgot, ha a szerepnek megvolt a társadalmi szüksége, azaz lehetősége. Ez esetben a szerep a társadalmi szükség s az egyéni akarat azonosulásának tere, a személyiség kiteljesülésének hatalmas eszköze lett. Az NDK-ban nemrég kiadott *Filozófiai Szakszótár* ennek értelmében mondja, hogy a személyiséget a társadalomban vállalt s betöltött szerep nyilvánítja meg, értékét ez határozza meg, illetőleg fejleszti ki.³ A válság éppen annak megérzéséből vagy tudatából áll elő, mondhatni leegyszerűsítve, hogy a szerep és a személyiség, illetőleg a társadalmi szükség, azaz lehetőség s a szerep ellentmondásba került egymással: a társadalomtól kínált szerep nem vág egybe többé a személyiséggel, illetőleg a személyiséget megnyilvánító szerep nem szükséges, nem lehetséges többé a társadalom számára. Akakij Akakijevics vagy Don Quijote szélső esetének valamely változata áll elő. A szerep akadályozza vagy eltorzítja a személyiséget; az ember jövője reménytelenné, múltja, ennek következtében kétes értékűvé, jelene tűrhetelenné válik; a válság teljessé lesz. A *Vanitatum vanitas*, a verstípus egyik legkiteljesültebb korai példája, különleges élességgel mutatja mind e mozzanatokat.

A személyiség szerepválságban összegeződő krízisélményének kifejezése tehát ez a verstípus? Ez a krízisélmény kétségtelen elfeltétel itt, de magában nem magyarázza meg a verstípus alapvető tulajdonságait. Kell ez élményfajtán belül további meghatározó mozzanatoknak is lenniük. Megjelölésükhöz, előzetesen, néhány kérdést kell tisztázni.

(*Megszólitás, megszólított, megszólító*) Az első ez: ki a megszólító s ki a megszólított?

² Nálunk behatóbban alig foglalkoztak e fontos kérdéssel. HELLER ÁGNES: A szerep mint történeti kategória c. magvas, de sajnálatosan rövid, s rövidsége következtében egyoldalú tanulmánya örvendetes kivétel. (Kort. 1964. 4. sz.); egyik legvilágosabb, legjózanabb mai polgári összegezője, értelmezője a fogalomnak TALCOTT PEARSONS (pl. *The Social System*, London, 1952; *Die Stellung der Soziologie ...* Stuttgart, 1955; stb.) — E cikk nyomása idején jelent meg KULCSÁR KÁLMÁN kitűnően tájékozott, higgadt ítéletű könyve (A szociológiai gondolkodás fejlődése, Bp. 1966.), mely a szerep értelmezésére is igen tanulságos.

³ *Philosophisches Wörterbuch*, herausgegeben von GEORG KLAUS und MANFRED BUHR, Leipzig, 1964. 414—416.

Kétségtelenül mind a kettő a költő. Hogyan lehetséges ez? A válság paroxizmusában létrejövő patológikus eset talán ez, tudathasadás? Vagy a test-lélek dualizmusán nyugszik, mint Platón vélte, aki szerint az ember legjobban a lelkével való párbeszédben ismerheti fel az igazságot? A test és lélek vitájának középkori műfaja üt át a költészet emlékezetén? Vagy ama primitív, ősi materializmusnak kései visszfénye ez, amely a lelki működéseket fölsozította a test részei között, s a lélek zavarát a test részeinek egymással való vitájaként fogta föl? Mindezek közrejátszhattak, nyelvi-gondolkodási atavizmussal.

De még inkább közreható a törvények és szentenciák ismeretes második személyű formulája. Mert itt már nemcsak *megszólításról*, de *felszólításról* is van szó.^{3/a} A verstípust igazában ugyanis az *önfelszólítás* jellemzi; ha kezdettől nincs jelen, a vers valamely döntő fordulóján az *önmegszólítás* *önfelszólításba* vált át, s az élmény, a vers végső kihangzását, jelentését épp ez-átváltással nyeri el (mint pl. Kőlcseynél, Balassinál, Reviczky-nél a *Magamról* c. versben). Az általános nyelvészet művelőinek vélekedése szerint eredetileg csak két személy volt a nyelvben: az első, a beszélő és a második, amely minden a beszélőn kívüli magában foglalt. A parancsolatok második személye erre utalna vissza: a törvényhozó erkölcsi személyiség, intellektus szólította meg és fel egyetemlegesen azt az egyetemességet, amelynek, éppen törvényhozó jogánál és képességeinél fogva kivülről s fölötte állt. A szentenciákban bizonyosnak vélt emberi tapasztalatra „fokozódott le”, humanizálódott a felszólító jog származtatása, s a megszólító maga is belé tartozott a megszólítottba, a felszólítás tartalma reá is vonatkozott. Itt valamennyi mozzanat rendkívül fontos. De hozzájuk kell még a köznapi tapasztalatot is venni. Mindenki szólította már meg önmagát. A tapasztalat szerint, szinte együnetűen, akkor: ha tépelődve az ember hirtelen *felismeri*, hogy valami fontos, sorsába vágóan személyes ügyét, viselkedését elhibázta, hogy nem így, hanem úgy kellett volna tennie, viselkednie.

Azaz a megszólító, a felszólító a fölismerő intellektus. Nem arról van szó, hogy az intellektus elszakad a személyiségtől. Ez képtelenség volna. Hanem arról, hogy a válsággal küzdve, okai után kutatva, mintegy tárgyiasítva, elvonatkoztatva, szemléli a személyiséget, mintegy kívülről és felülről. (A személyiség rétegeltségének s a rétegek működésének és változó dominációjának a lélektanban (s az alkotáslélektanban is) oly fontos problémájára kell gondolni itt.) A megszólított tehát a válságban lévő személyiség, amelynek még mindig a válságot előidéző szerep belső gravitációja, kényszere szabja meg megnyilvánító keretét, viselkedése normáit.

(*Felszólítás, didaxis*) A második kérdés: mire szólítja fel a költő önmagát? A megszólítás, különösen pedig a felszólítás akkor következik be, midőn az intellektuális yivódás dialektikájában hirtelen világossá válik nemcsak az eddigi magatartás, szerep tarthatatlansága, hanem bizonyossá az új vagy az újjá formált magatartás, szerep lehetősége is. Azaz nem a válság élményének kifejezése a verstípus, hanem a válság legyőzésének akarásáé, legyőzhetőségének bizalmáé. Ezért központja, a nyelvi struktúra szempontjából, a második személyű felszólító mondat, amelyhez a vers valamennyi többi mondata rendeltségi viszonyba hozható. S ezért magja, logikailag, középpontja, szerkezetileg, s csúcspontja, intenzitás tekintetében, a versnek a tanulságot, didaxist magába foglaló mondat, részlet (pl. Kőlcsey: Légy mint szikla rendületlen, . . . Reviczky: Hát ne lázadj vak hevedben, Balassi: Ébredj föl, Bizonits meg, Arany: Szorítsd kebeledhez, Ne vonakodj). Ez a didaxis, természetesen, irányelvszerű, nem tézisszerű. Az új magatartásnak inkább jellegét, vagy inkább csak biztos akarását, megokolt (megokoltnak hitt) bizalmát érzékelteti, mint konkrét tartalmát is.

(*Didaxis, világgép*) A harmadik kérdés: minek alapján születik meg a didaxis? A válság: magatartás-, szerep-válság. Így hát a költőnek többnyire nemcsak a maga egyéniségéről, életéről alkotott képét, élményét érinti, hanem kiterjed, mindenfajta viszonyulásaira, egész világgépére, az egyetemes emberi létről való felfogására, élményére. S így az új magatartás lehető-

^{3/a} A verstípusnak, természetesen, vannak másfajta, nem *önfelszólító* válfajai is. Itt egyik fő, és a XX. sz.-ban bizonyosan legfontosabb válfajáról szólunk.

ségének hite s akarhatásának bizalma sem a maga egyéniségének új átélésén nyugszik csupán, hanem többnyire az emberi létnek új átélésén is. Balassinál, vallásos tudata, érzülete, világképe következtében, ez a kiterjesztés még nincs jelen, illetőleg csak nagyon kezdetlegesen és közvetetten, tudattalanul van jelen. Faludinál azonban kétségtelen a jelenléte; csakhogy ösztönös inkább, mint tudatos és tudatosan személyes. A szentenciák, a megverselt maximák személytelensége hangsúlyát veszi annak, — bizonyára a költő előtt főképp —, hogy az emberi lét új átéléséről van szó. A hű egyházi ember aligha tudta s bírta volna tudatosan átélni s személyileg tisztázottan vállalni ezt az élményt. Annál tudatosabb, személyesebb e kiterjesztés Kölcseynél. Ő, mondhatni, programszerűen az emberi létről való gondolkodás akkori középponti kérdésébe helyezte a maga válságának problémáját. A válasz az egyikre, a másokra is választ jelentett. Az egyéni lét az egyetemes lét értelmezésének középpontjába került, nem hogy annak értelmévé legyen, hanem hogy egyedül általa nyerjen (vagy ne nyerjen) értelmet. Mégpedig oly létértelmezés által, melyet elvégezni az ember kizárólagos joga és kényszerűsége volt immár. S hasonló a helyzet Aranynál (Hisz szép ez az élet . . .) s Reviczkyénél is (A világ csak hangulat).

(*Élmény, struktúra*) Az élmény e mozzanatai határozzák meg a verstípus többi stílusjegyeit, strukturális elemeit is.

A verstípus stilisztikai alapformája a *dialógus*. Oly dialógus azonban, amelynek csak egyik felét halljuk. Azt a felét, amelyben az intellektus egy hosszú belső vita lényegét összegezi, tanulságát summázza. A fölütés ezért rendszerint erős indulatú, effektusú; in medias res vet, sőt, nem egyszer, a végkonklúzióval kezd (*De mit gyötresz engem most keserves lelkem*), *Nincs anélkül is . . .*; *Itt az írás, olvassátok, / Érett ésszel, józanon . . .*; *A tantot, a tantot . . .*, stb.) A dialógus hallott fele azonban mindig úgy összegez, hogy a vívódás, a belső vita dialektikájának egész folyamata újra átélve, *lényegében* reprodukálódik. Csak az egyik felét halljuk, de amit hallunk, abból föltáruznak a legyőzendő, a meghaladni szükséges ellenérvek is (pl.: Balassi: *Ha hozzád hajlana, mégsem volna csuda, / De az lehetetlen, bár maga kívánná, / De magad jól tudod, hogy nem is kívánja*, stb.; Faludi: *Ha szépen vezetett, / Ha miben kedvezett; Kölcsey: Vársz hírt, halhatatlanságot? Arany: Hisz szép ez az élet / Fogytig ha kiméled . . . Van hallgatód? nincsen? Reviczky: Rossznak mondod a világot? stb.) A verstípus szerkezetét tehát tulajdonképp nem a dialógus külső formája szabja meg, hanem ez a heves belső dialektika. A válság szorításában született kiinduló gondolatnak az a mozgása, mely átformálja, újraalakítja, didaxissá építi ki e gondolatot, s visszatükrözi annak fejlődési logikáját is, megadván ezzel hitelét. Kölcsey verse e tekintetben is különösen pregnáns: a lezáró mondat, tétel, fölszólítás csak látszólag, szövegszerűen ugyanaz, mint a kezdő; valójában éppen ellenkező jelentésű: mégis csak van, ami „nem hiába való”. Faludinál pedig a fölütő mondat szentenciából, megverselt maximából ennek nyomán változik át mélyen személyes tanulsággá.*

A verstípust ezért rendkívüli szerkezeti *zárttság*, *szigor* és *világosság* jellemzi. Továbbá *dramai* hangoltság, *pátosztól* áthatott hangnem, emelkedett *retorikájú* előadásmodor, *szentenciázus* mondatalkotás. De mindeneke előtt *gondolatosság*; amint az élmény, az attitűd jellege par excellence etikus, a vers maga, ennek megfelelően, par excellence gondolati vers; nem a szokásos értelemben véve a szót: nem reflexiók füzére, egy adott tárgyhoz kapcsolva, nem egy kész gondolat variálókifejtése. Egy magatartás megformálódásának *gondolatélményét* foglalja magába.

3.

A verstípus Arany korától lett általános s Babitséban korjellemező. Az az élmény, az a lélektani helyzet, amelyben a verstípus fogant, s amely korábban csupán szórványos és esetenkénti volt, előbb általánossá, aztán korjellemezővé lett. Ez az élmény, ez a helyzet, kimondható immár, a személyiségnek szerepválságban összegződő krízise, illetőleg a válság legyőzésének akarása, legyőzhetésének hite. De a személyiség válsága a XX. század későpolgári társadalmá-

ban nemcsak korjellemzővé lett, hanem központi mozzanattá is emelkedett. Személyiségének kibontakoztatása lehetetlenné vált: ebben összpontosult az etikus intellektuális ember helyzete e történeti szakaszban.

(Heidegger keletkezésmagyarázata) Ezt a válságot e korszak polgári gondolati irányai közül legpregnansabban a (német) romantikához visszanyúló egzisztencializmus fejezte ki. Ennek az iránynak éppen e válság volt közvetlen fogantató helyzete s indítéka. Kezdeményezője s máig egyik legkövetkezetesebb, legmarkánsabb képviselője, Martin Heidegger filozófiai munkásságának, mint ezt nemrég megjelent, nagy tájékozottságú s tárgyilagosságú könyvében, a szovjet P. P. Gajdenko is kifejti (Az egzisztencializmus és a kultúra, Martin Heidegger filozófiájának bírálata, Bp. 1966.), fő súlya arra esik, hogy e válság eredetét föltárja és legyőzésének módját kidolgozza. Nem véletlenül foglal el tehát főművében, a *Sein und Zeit*-ben, mint volt róla szó, e verstípus nyelvi alapformulája, pszichológiai attitűdjé és gondolati élményfajtája központi helyet. Ésszerű s hasznos tehát ez attitűd- és élményfajta Heidegger-féle magyarázatát a két háború közti líra néhány önmegszólító versével összevetni. A korszak költészetének gondolati hátteréhez is jelenthet ez adalékot.

A válság meghaladásának javallatai alapján Heidegger főművét joggal tekintik a náciizmus egyik közvetett szálláscsinálójának. A freiburgi esküvés és esketés, az *önkéntes* NSDAP-tagság (1933) szégyenéhez mindenesetre logikusan futnak innen a szálak; ezt legbuzgóbb hívei sem tagadhatják. Főműve azonban a válság szimptomáinak is egyik legfontosabb, igén-élesszemű s kiméletlen rögzítése s gyűjteménye, mint ezt az említett szovjet szerző is hangsúlyozza, s a válság szorításában vergődő kontinensi kispolgár, entellektüel életérzésének is rendkívüli erejű kifejeződése, miként erre a magyar Sándor Pál is rámutat. (A mai nyugati filozófia (Egzisztencializmus), Szöveggyűjtemény, Bp. 1963. Bevezetés — Egyetemi jegyzet). Sokan a Zarathustra fordítottjának tekintik: a filozófia mezébe öltözött válság-költeménynek, kétségbeesett (vagy éppen eszeveszett) kiáltásnak és kísérletnek a válság mélyéről. Hatása kétségkívül nemcsak a náciizmus karjaiba rohanók közt volt óriási, hanem a náciizmus ellenzői, sőt, aktív ellenfelei között is, mint ezt Camus vagy Sartre példája mutatja vagy akár Crocéé, aki várakozással tekintett rá, s keserűen vette tudomásul csatlakozását a nácihoz.

Mi tehát — (egészen rövidre fogva) — Heidegger szerint a személyiség válságának lényege, s miként kerül az itt elemzett formula nála a válságélmény középpontjába?

(*Menekülés a lét elől*) Abban összegeződik a válság, hogy az alkotás lehetetlenné válik. Mindenekelőtt a legfontosabb alkotás; az, amelynek a többi csak eszköze; az ti., hogy az ember, fölismerve lehetőségeit, személyiséggé alkossa magát. Ahelyett, hogy az lenne, aki lehetőségeiben ő, úgy él, úgy létezik, mint ahogy „szoktak”, mint ahogy „a többiek”, a „köz”, „az ember” (man) szokott. Lesüllyed a „Man” világába. Létezése nem valóságos, nem tulajdonképpeni lét, hanem ál-lét csupán. Mert ő nem létezik, mert *nem ő* létezik, hanem az ő életén át a „köz”, a „szokott”, a „Man”. De mi akadályozza meg az embert, hogy személyiség legyen, hogy önmaga legyen, különösképp a mai európai embert? Az, hogy elfeledkezik a létről, elmenekül a lét elől; nem érti, nem meri érteni, nem akarja érteni a létet. Valódi lét pedig csak a lét értése, a Seinverständnis birtokában lehetséges.

Miért menekül azonban el az ember a lét elől, a lét értése elől? Mert fél, mert gyenge, s mert gondolkodása — e gyengeség jegyében — oly „metafizikaivá” (máskor: „ideológiaivá”) alakult, hogy lehetetlenné is teszi ezt. A léttel való szembekerülés, a létértés ugyanis egyedül a halál jegyében, a halálon át lehetséges, a Sein zum Tode, a halálba vezető lét, a halálra szánt lét felfogása által. Ami viszont a Semmivel való szembekerülést jelenti. A Semmivel, amelyben a lét van, amely a lét tartalma, kerete, értelme, magyarázata. A létértés, ez a végesség jegyében, tudatában születő létértés azért alapvető, mert csak ennek birtokában ismerheti föl az ember reálisan a maga lehetőségeit, mérheti meg a dolgok valódi értékét, jelentőségét; azaz a maga halálig tartó léte szempontjából, a maga halálig megvalósítható, megvalósítandó személyisége szempontjából való értékét, jelentőségét. Ez a létértés teszi szabadá az em-

bert, szabadítja ki a „Man” világa ama vonatkozásainak, kötöttségeinek, „értékeinek” rab-ságából, melyek az ő, senkiével sem azonos, halálíg tartó léte, halálíg megvalósítható szemé-lyisége, lehetőségei szemszögéből semmisek. Ez a szabadság lényege.

(A *Sorge*) E szembenézés, e létértés, e választás és döntés elől menekül az ember a „köz”, a „többiek”, a „szokott”, a „Man” készen kapott, a halálba vezető léte konvenciókkal, ideo-lógiákkal, metafizikával elfedő világába. Ennek következtében viszont állandóan benne él a veszélyben, hogy létezése, élete, *egyetlen* s *véges* élete ál-lét, nem-valódi lét, nem saját lét lesz. Hogy úgy élt, hogy nem élt, nem ő élt, hogy úgy létezett, hogy nem létezett, hogy nem ő létezett.

(A *kiáltás, a felhívás*) Ez a veszély viszont a „Sorge”-t, a szorongást emeli állandó és legjellemzőbb kísérőjévé, tulajdonságává a létnek. Ez a szorongás, a létnek ez a szorongása kiált rá, szólítja meg és szólítja fel a létezőt, az embert, hogy a kiáltás által kiszakítatva a „Man” világából, a szokottból, a mindennapiból, meglássa lehetőségeit, meglássa: ki ő, s válassza lehetőségeit, válassza azt, aki ő, válassza önmagát. „Der Ruf ist der Ruf der Sorge”. „Das Gewissen offenbart sich als Ruf der Sorge. Der Rufer ist das Dasein [a létező = az ember], sich ängstend und in Geworfenheit . . . Das Dasein ist der Rufer und der Angerufenen *zumal*.” „Das Man-selbst des besorgenden Mitseins mit Anderen wird vom Ruf getroffen”. „Der Ruf stellt, seiner Ruftendenz entsprechend, das angerufene Selbst nicht zu einer »Ver-handlung«, sondern als Aufruf zum eigensten Selbstsein können ist er ein Vor-Rufen des Daseins in seine eigenste Möglichkeiten.” Ha érti, ha követi az ember a kiáltást, a felszólítást, akkor önmagává lehet, önmagát választotta. „Das Dasein ist rufverstehend hörig seiner eigensten Existenzmöglichkeiten. Es hat sich selbst gewählt” (*Sein und Zeit*, 267–286.; az 1935-ös 4. kiadást használtuk, mely az 1927-es első kiadásnak változatlan újnyomása volt; Max Niemeyer Verlag, Halle a. d. S.)

(*Szerep és szorongás*) Heidegger nem használja a szerep fogalmát. Ismeretes, hogy, szabadulni akarván a korábbi filozófiai nomenklátúra, — vagy mint ő szereti magyarázni: — metafizika ballasztjától, teljesen új szóhasználatot igyekezett bevezetni. De az világos, hogy a „Man”-ban tulajdonképpen összezeződik válogatás nélkül *minden* szerep. A polgári szociológusok amaz említett felfogását, mely szerint a szerep az az eszköz, amellyel a társada-lom maga alá gyűri az egyént, a végtelékig viszi. Az egyén és társadalom minden találkozása, illeszkedése eleve az egyén vesztségével jár. Minden, amit a társadalom kínál: „szokott”, „köz”, s így az egyént, amely egyszeri és egyedüli, deformálja, megfosztja önmagától. Heideg-ger embere minden addiginál tragikusabb. Egyszeri s egyedüli létének értelmezésében s kitel-jesítésében senki soha nem segíthet neki, végletesen egyedül marad. Ugyanakkor viszont soha nem maradhat egyedül, létezése eleve csak társadalomban lehetséges, s így egy pillanatig sem ment ama legnagyobb veszélytől, hogy egyetlen élete ne az övé legyen. Ezért véli a „Sorge”-t a lét legalapvetőbb meghatározásának, határozományának.

(*Személyiség és társadalom*) Hogy Heidegger a késő kapitalista világ viszonyainak élmé-nyét, „létélményét” abszolutizálta, mitizálta a lét egyetlenes élményévé, arra a magyar Lukács Györgytől⁴ a szovjet M. Csalin-ig,⁵ a liberális P. Hühnerfeldtől⁶ a katolikus A. Fischerig⁷ szám-talanszor rámutattak. Hatásának egyik kulcsa ez. De rendkívül fontos e tekintetben az, amit Gajdenko hangsúlyoz, s amit ritkábban szoktak számba venni. A polgári gondolkodás legmaga-sabb csúcán, a hegeli filozófiában is kielégítő válasz nélkül maradt a személyiség autonómia-jának problémája. Márpedig az egyedi ember eleve társadalmi célú és törvényű, de *ugyanakkor* öntörvényű, öncélú voltának kettőssége a hegeli korszak óta egyre győtrőbb, megoldhatatlan-nabb probléma lett. Heidegger azonban tulajdonképpen itt is úgy jár el, mint a lét és tudat

⁴ Az ész trónfosztása, Bp. 1952.

⁵ A pesszimizmus filozófiája, Bp. 1963.

⁶ In Sachen Heidegger, Hamburg, 1959.

⁷ Die Existenz philosophie Martin Heideggers, Darlegung und Würdigung ihrer Gedan-ken, Leipzig, 1935.

problémájának megoldásában; a létet eleve adottként tudomásul veszi, s aztán kizárólagosan a tudat felől néz mindent. Tudomásul veszi a társadalmat is, nélküle nincs ember, a társadalom örökké s eleve adva van s érvényesíti magát. De az egész kérdést eleve s kizárólagosan az egyén oldaláról nézi, s az egyén személyisége védelmében ez érvényesítéssel szemben valami örökebbre, egyetemesebbre, többre óhajt appellálni: a Létre, amely minden létezőben meg akar valósulni, önmagának céljaként, önmaga módjára. A lét e fogalma alapján mondják filozófiáját transzcendensnek sokan, mások vallásos ateizmusnak. A kiáltás, a felszólítás tehát annak érdekében hangzik el, hogy a létező, az ember élete valódi lét legyen, önmaga legyen önmagának értelme s önmaga módján.⁸

4.

Azonos-e, rokon-e tehát mindez a XX. századi magyar önmegszóllító versek élményével s közelítési módjával? A XX. század előtről vett példák fogantató élménye egy-egy történeti-életrajzi eseményhez kapcsolódó s mozzanatosan beállott válság volt. A XX. századi példák többségénél ez a mozzanatos ok hiányzik. Általános hangoltságból születtek. A „Sorge”-val egyenlő-e ez a hangoltság, s a szembenézés a „Man”-nal történik-e, s a felszólítás az-e, mint a „Ruf”?

(Egy példa *Babitsól*) Az első példa Babits *Csak posta voltál* c. verse.

Ki úgy véled, nyomot hagysz a világnak,
kérdézd a szőnyeget mely dupla lábad
nehezét unja s rimét ismeri:
marad-e rajta valami magadból,
vagy csak az utcán cipődre ragadt por
amit emlékül továbbadsz neki?

Aztán menj ki és kérdézd meg az utcát
melyet oly égve és merengve futsz át
naponta többször hogy már, azt hiszed,
minden ház lelked mély színeit itta
s lelked rongyait lengi mindenik fa
s a sarki szél is tégedet sziszeg,

⁸ Freud magyarázatának lényegét jegyzetben adjuk, anélkül, hogy bővebben foglalkoznánk vele itt. Az *Es*, az *Ich* és az *Über-Ich* viszonyát magyarázó, a *Das Ich und das Es* c. művében így ír Freud: „Wenn das Ich die Züge des Objekts annimmt, drängt es sich sozusagen selbst dem Es als Liebesobjekt auf, sucht ihm seinen Verlust zu ersetzen, indem es sagt: 'Sieh: du kannst mich lieben, ich bin dem Objekt so ähnlich!'” Majd később azt fejtegetvén, hogy az *Ich* nyomása következtében *Über-Ich*-hé, az *Über-Ich* tartalmává lett, átváltozott *Es* kettősen ellenséges viszonyba juthat az *Ich*-hel, így: „Seine Beziehung zum ich erschöpft sich nicht in der Mahnung: So (wie der Vater) *sollst du sein*, sie umfasst auch das Verbot: So (wie der Vater) *darfst du nicht sein*.” (A kiemelés Freudé.) Az *Es*, mint ismeretes, — köznapira egyszerűsítve és szimplifikálva a kérdést —, az ösztönvilágból és -ban gyökerezik; a szexualitás köré épült ösztönvilágot jelenti. Freud ugyan a felettes én-t távolról sem, az idézett módon, az *Es*-ből származtatja *csak*. Ez a felettes én, vagy hogy másik, számunkra jobb kifejezésével éljünk, ez az *Ich-Ideal*, én-eszmény a szellemi élet, a közösséghez kapcsoló társadalmi-szellemi viszony terméke is. De végső soron lényegét tekintve, mégis biológiai meghatározottságú, magvú és kohéziójú fejlődmény. Másrészt maga a válság is, melyben a felszólító attitűd létrejön, szükségessé és érthetővé válik, elsődlegesen az ösztönéletnek s az ösztönéletből kiemelkedett, az ösztönéletre épült tudatnak a konfliktusából áll elő. Illetőleg, mivel az ember tudatát s benne ezt a felettes ént nagymértékben a társadalom hozza létre, hogy általa, kényszerítette, illeszkedjék bele az ember: a *kül- és belvilág ellentétéből*. „Konflikte zwischen Ich und Ideal werden, darauf sind wir vorbereitet, in letzter Linie den Gegensatz von Real und Psychisch, Ausser- und Innenwelt wieder spiegeln.” (Das Ich und das Es, Leipzig — Wien — Zürich, 1923. 30—47., Das Ich und das Über-Ich (Ich-Ideal) c. fejezet.)

kérdezd és olvasd amit rájuk írtál,
s vedd ki a szélből mit beléje sirtál
mint gramfonba mely megörzené:
miről beszélnek? Régibb otthonodról
s a vad hegyekről, melyek alul egykor
közéjük jöttél, s amelyek felé

emléked visszanéz közülük; ez vagy
te, ez az emlék! egy csöpp Fogaras vagy
Pest közepén, azt hordasz és vetitsz,
s ha árnyat festesz a város falára,
az csak a hűvös havasoknak árnya,
mely rádtapadt s amelyet közvetitsz.

Nem! hiszen ott is csak valaki voltál,
és a hegyekkel egy csak ott se voltál.
Mi voltál ott? keresd tovább magad!
Ott nyájas szállítókat cipeltél
s a barbár csucsoknak *nemet* feleltél,
mert szülőfölded felelt általad.

Nagyapád háza s a szelid Dunántúl:
de abban se lelheted igazánbul
magad lelkét, lázadó siheder!
Más voltál ott is! más táj, messzebb utak
voltak még amik rajtad áthúzódtak
s csak posta tudtál lenni és meder.

Életed gyenge szál amellyel szőnek
a tájak s mult dob hurkot a jövőnek:
amit hoztál, csak annyira tied
mint a por mit lábad a szőnyegen hagy.
Nem magad nyomát veted: csupa nyom vagy
magad is, kit a holtak lépte vet.

A költő utolsó előtti kötetében foglalt helyet, ez a vers, s a férfikor delén túl, az 1930-as évek elején született. Nem első, nem is utolsó ily típusú költeménye. Egész alkotó életét végigkísérte: időnkénti megritkulása volt inkább jellemző, mint felszaporodása. Gyakran nem tiszta, nem teljes, kevert változatban fordult nála elő. De így vagy úgy jelen volt folyvást. Mert jelen volt folyvást fogantató helyzete, a válság is. Ez a verse sem egy katasztrófaszerű mozzanatossággal beállott válság szülötte, hanem az állandósult, élethangulattá, életérzéssé lett válságé. S nem virulens lázzal fellobogó egyedi válságé, hanem Babits rétegének és műveltségének válságáé, a késő liberális polgárság és műveltség immár egy százada tartó válságáé, amely a személyiség válságában tetőződött számára is.

(A válság gondolatélménye Babitsnál) A korszerűen nagyműveltségű költő ismerte e válság elméleti magyarázatainak főbb változatait, s a mélyen intellektuális költő ezek *élményi* birtokában élte át újra, verse keletkezési processzusában, a válságot, meghaladásának erőfeszítését, a didaxis kiformalásának kísérletét. Verse így eleve gondolatélményi fogantatású volt.

Ismerte-e Heidegger művét, filozófiáját, magyarázatát is? — nem lehet tudni. Vannak versében rokon mozzanatok, de a vers gondolatélménye, alapvonásaiban nem a *Sein und Zeit*

szerzőjének művével rokon, hanem annak elődjével, a 10-es-20-as évek fő irányzatának a fenomenológiának mesterével, Edmund Husserléval. A vers struktúrája ezt bizonyítja, ily gondolatélményből fogant.

(*Kérdező attitűd és fenomenológia*) Hamar feltűnik, hogy e versben a magyar nyelv jellegéhez képest szokatlanul kevés a névszói s szokatlanul sok az igei állítmány. Hogy ez önmagában is izgalmat, nyugtalanságot sugall, most mellékes. Most a fontos az, hogy kettő ez igei állítmányok közül domináns szerepet játszik; rájuk van kifesztve a vers nyelvi struktúrája, mondat- és gesztus-, sőt, képstruktúrája is. Az egyik *kérdezni*, a másik a *létige*. Míg ez a második meg nem jelenik, a főmondatoknak az első az állítmánya, sőt, tulajdonképpen maga egyedül alkotja (szinonimáival) a főmondatokat. Ez a két igei állítmány egymást feltételező, kérdő-felelő viszonyban van egymással. *Kérdezd, mi vagy* — *ez vagy*: ez a kérdés-felelet két fele.

E kettős alapmozzanatban nem nehéz a fenomenológiának a sokratészihez hasonló *kérdező*, folyvást *újra kérdező*, folyvást a *lényeg után kérdező* attitűdjét felismerni. A fenomenológia megteremtői, ismeretes, a pozitívizmus és impresszionizmus empirista relativizmusának zűrzavarát s a Hegelre épülő történetiség — vélt — relativáló hajlamát óhajtották s hitték legyőzni. (Tudott dolog, hogy ez utóbbiba a marxista materializmust is beleértették, s hogy a történelem szemszögéből, törekvéseik *ez ellen* irányultak *mindenekelőtt*; itt azonban szubjektív mozgatóikat kell számba venni). A változatlan lényegre akarták intuíción felismeréssel és tiszta spekulációval megragadni. A *Wesensschau*, a lényegszemlélet, a lényeglátás volt varázsszavuk. Mit lehet, mit kell az *est*, az *ist*, a *van* elé alanyként odairni: ezt tisztázni a feladat és kötelesség; s ez a válság legyőzése.

Jóllehet az irány ihlető indítója, Franz Brentano, etikai beállítottságú volt, az irány világszeret ismeretelméleti jelleggel virágozott föl. Így, bár hatása, rokonsága a művészetekben nagy volt (pl. a *Neue Sachlichkeit*, az expresszionizmus s alighanem a szürrealizmus törekvéseiben is), hatásának befogadói, rokonai műveikben többnyire túlléptek rajta, a „tiszta lényeg” „meglátástól”, a szükséges magatartás tisztázásához.

Babits is. *Ki az* ugyanis, akinek *kérdeznie kell*? Egy alanyi-jelzői mellékmondat felel rá, amely egy szerepet foglal magában; a romantikus-liberális egyéniség-, zsenikultusz jegyében fogant alkotó-, *költő-szerepet*: a világnak nyomot hagyni vélőnek kell kérdeznie. S kérdeznie nem a tiszta, személyileg közömbös „*Wesensschau*” érdekében, hanem e magatartással, szereppel való leszámolás és új kialakítása érdekében. Nagy korok nagy egyéniségeinek magatartását abszolutizálta s mitizálta e szerepbe a romantika (— majd Babits ifjúkorában — Nietzsche) s a költő most látja: nem az ő korának, személyiségének való szerep ez.

(*Babits többlete, a társadalmiság vállalása*) A szükséges új, a reális magatartás, szerep kialakításának módja, alapja a vers képkinésében, képstruktúrájában ragadható meg legjobban. Ez a struktúra első olvasásra szinte hivalkodóan epikus s életrajzi jellegűnek látszik. Valójában nem az. Szerepe jelképi. Babits nem szimbolista költő. De a szimbolizmus eredményeit kedvvel s kitűnően használta fel. Szélsőségesen egyedi s életrajzi mozzanatokot arra kényszerít itt, hogy egy bonyolult gondolatélmény kifejezői, elemeinek jelképei legyenek. Nem megjelenített életrajzi vagy leíró mozzanatokból von el, pattant ki valami gondolatot, mint a biografikus líra teszi, hanem az *átélt* gondolatnak a távlatába állítja, élményének a hordozására kényszeríti a leíró és életrajzi elemeket. Egész költészetének jellemző tulajdonsága ez. De az a tény, hogy múltja, tevékenysége, társadalmi-történeti tapasztalata elemeiből alkotja meg *azt* a képkinészet, amelyen át a mondott szerep irreálisával szembenéz s a reális jellegét érzékelteti, mutatja Babits válság-megoldásának irányát.

Heidegger is túllépett a fenomenológián, a magatartás-követelmény felé. Hatásának egyik kulcsa a jóhiszeműek között az éppen, hogy egy új, illúzió, hazugság nélküli etika, etikus magatartás lehetőségét sejtették tanításaiban. De ő a magatartás realizálásának terét az izolált, a társadalommal szemben álló én, egyén belső lehetőségeiben, a „*Man*” világtól, a társadalomtól való szabadságban, minden szerep eleve elutasításában látja.

Babits viszont társadalmi magatartásban, szerepben. S szerepét történeti-társadalmi-tapasztalati múltjából határozta meg. A leszámolás a romantikus szereppel (s egyben a kor voluntarisztikus kísértéseivel) azonban nem volt számára könnyű: a vers hangoltságbeli alapeleme ennek következtében lett a „csak”. E „csak”-nak, a korlátozó tapasztalatnak, a valóság meghatározó voltának s az értelem útmutatásának *hangsúlyozott* vállalása a romantikus képzelgéssel, önámítással szemben magyarázza azt a tényt, hogy a didaxis itt nem felszólító jövőidejű mondatban nyeri el szentenciózus summázatát, hanem a címadó múltidejűben: (vállalad, tapasztalataid alapján értelmel belátja, hogy *te, most és itt*) „csak posta tudtál lenni és meder”.

Milyen gondolati elemekből tevődött össze ez a didaxis, mennyire játszott benne közre pl. Dilthey, Jung stb. felfogása, boncolni messze vinne. Elég megállapítani, hogy nem a Sorge szava a felszólítás, s nem a társadalmiság elvetése, hanem vállalása jelenti a költő számára „seine eigenste Existenzmöglichkeiten”.

(Egy példa Kosztolányitól) Kosztolányi Számadására sokkal inkább áll Heidegger képlete. De erre sem egészen.

Ez a vers a rákhalál árnyékában született. Ötven sem volt még a költő, s tudta, hogy már nem sok van hátra. Belső fejlődése megérlelte ezidőre benne a személyiség válságával való szembenézés szükségét, s ezt a helyzet halaszthatatlanná tette. Hogy a világ szerepként, egy számként tartja regiszterében, oly szerep és számként, mellyel ő nem egyenlő, — attól kezdettől szenvedett. Most az önmagával való *azonosság* kérdése gyötörte. Nem a kínált, nem a reá rakott szerep, hanem a *vállalt* egyenlő-e személyiségével, önmagával? Utolsó kötetének e cím-és tónusverse nem véletlenül lett önmegszólítóvá, s nem véletlenül lett a kötet több fontos verse is, részben vagy egészben, az (pl. a záró vers, az Ének a semmiről vagy a sokszor idézett apologia, az Esti Kornél éneke).

A Számadás hét szonett korszorúja. Összetartoznak, de nem egyenlőképp tételezik föl egymást. Van köztük, amely magában nem áll meg (Ki adna másképp inni). Az első magában is egész, de a többiek ezt is teljesebbé teszik, kivált az utolsó, a hetedik. Vizsgálatánál tehát tekintettel kell lenni erre is, a többire is.

I

Most már elég, ne szépítgesd, te gyáva,
nem szégyen ez, vallj — úgyis vége van —
boldog akartál lenni és hiába,
hát légy mi vagy: végkép boldogtalan,

inkább egészen és kinzó-csigába,
mint félig így, alkudva oktalan,
ne félj, számár, ki szenved, nincs magába,
vagytok ti itt a földgolyón sokan.

Térdelve, föltárt hassal, láncra kötve,
templomba, kórházakba, börtönökbe
lassan vonul a roppant karaván,

siess te is oda, igaz körödbe
s — égő kanóc — lobogj velük örökre
elégedetlenség szent olaján.

Igen, kiáltsd ezt: gyáva az, ki boldog,
 kis gyáva sunnyogó, mindent bezár,
 bezárja életét is, mint a boltot,
 mert benne van a csillogó bazár
 és félti kincsét, a sok cifra foltot,
 a lelke szűk, kucorgó és sivár,
 rablót neszel, mihelyt gyerek sikoltott,
 örökre reszket és örökre vár.

Hazája ház, barátja az erős,
 hitvány rokonja az, ki ismerős,
 határa kertfal, tyúkök, pincegádor,
 de a boldogtalan tanyája sátor,
 zászlója felleg, ő, csak ő a bátor
 s a jó, csak a boldogtalan a hős.

(Szerep és eleve adott személyiség) A vers struktúrájának középpontjában egy felszólító mondat áll itt is (hát légy, mi vagy), mint legtöbbször e verstípusban. S alanyi alárendelésű s jelzői vegyületű, mint Babitsnál. Ott azonban az alárendelés csak jelzői vegyületű volt, itt viszont véghatározós is. S az a mondat (Ki úgy véled, nyomot hagysz a világnak, [Kérdezd . . .]) normál beszédhelyzetben is szokott, „értelmes”; ez kevésbé, ez ott illogikus vagy tautológikus. De éppen ezáltal lép benne elő pregnánsan az élmény magva: a személyiség- és szerepválság: nem az vagy, ami vagy; a szerep, amelyet magadra vettél, s hordasz, nem azonos veled, nem vág egybe, ellentmond személyiségednek. De nemcsak ezt jelzi e roppant tömör, szentenciózus mondattalalat. Nemcsak a válság jellegét, hanem egyben a didaxisét is. A véghatározós elem itt jut meghatározó jelentőséghez: lenni *azzá* lehet az ember, ami *még* nem. Ami *már*, az maradhat. De itt mégis *még* eztán kell *azzá* lennie, ami *már*. Ami kezdettől volt, ami változhatatlanul, előre elrendelten volt; *ami*-ként belevettetett a világba. Itt nem kell „kérdenie”, „keresnie”, tapasztalatból, múltból „kivennie”, „kiolvasnia” személyisége, léte lényegét mint Babitsnál; adva van számára eleve a „Selbst”; az kiált rá, hogy legyen az, ami, az hívja föl, „zum eigens-ten Selbstseinkönnen”. Kétségkívül Heidegger képletének, élményének közeli rokona látható itt. Der Rufer – többek közt így ír Heidegger – ist das Dasein [a létező = az ember], sich ängstend in der Geworfenheit (*Schon*-sein – in . . .) um sein Seinkönnen. Der Angerufene ist eben dieses Dasein, aufgerufen zu seinem eigensten Seinkönnen. Und aufgerufen ist das Dasein durch den Anruf aus dem Verfallenen in das Man (*Schon*-sein-bei der besorgten Welt) (*Sein und Zeit*. 277.).

(*Tragikus én, tragikus én-vállalás*) Kosztolányi s az egzisztencializmus viszonyáról korán s viszonylag sokat írtak. Máiig sincs azonban sem pro, sem kontra tisztázva, olvasta-e képviselőit. De az irány ekkor öntötte el első nagy hullámát a polgári Európán; pontosabban: Heidegger egzisztencializmusáé. A franciáknál épp csak kezdtek feltűnedezni az irányzat első hívei. Jaspers pedig nem volt sem elég pregnáns, sem elég penetráló, sem elég végletes. A *Sein und Zeit* viszont egymás után érte meg sokezres kiadásait. Esméi a levegőben úsztak, s mint hatásának egyik kutatója mondta, a föltartott ujjra a légkörből maguktól csapódtak ki. De, akár olvasta, akár nem a freiburgi filozófust, nem hatására jöttek létre e versek, e magatartás. Hatása formálhatta, kristályosíthatta, érlelhette élményét, de a maga fejlődésének gyümölcse volt ez.

Rezonanciái azonban kétségtelenek. A „köz”, a „többi”, „a mindenki”, az „átlag” törekvésének magáévá tételét („Boldog akartál lenni”) úgy élte át ő is, mint az önmaga léte, mint léte tragikus lényege („boldogtalan”, „szenved”) elől való menekülést, mint gyengeségből,

gyávaságból következőt („Most már elég, ne szépítgesd, te gyáva”). A megszólított nála csakugyan a „Man-selbst”, az aki úgy akart élni, mint a „többiek”, az aki, mint „az ember” („wie man”), „boldog akart lenni”. S az önmaga választását nála is a kevesek, „az örök, komor kisebbség”, a kiválasztottak tragikus heroikus arisztokratizmusa kísérte.

(*Közösség-igény, szerep-igény és szociabilitás*) De ezen a ponton élménye s magatartása élesen el is vált Heideggerétől. Hatásról, rokonságról s nem azonosságról van szó. Heidegger-nél – volt róla szó – az ember végtelenen izolált. Magának kell szembenéznie létével, a Léttel; s magának kell vállálnia azt. Közösség nem játszik szerepet nála. Kosztolányinál igen. Léte lényegét („boldogtalan”, „szenved”) úgy választhatja, vállalhatja, ha tudja, „nincs magába”. Ez hozza magával azt, hogy a szonett sor a következő darabokban átvált többes elsőbe s konstatáló s diszkurzív hangnembe és attitűdbe. Hogy aztán a végső darab már mint egy sajátos „közösség”, a szenvedők komor kisebbségének programja, proklamációja hangozzék el. De még mélyebben elválsztja őt e program tartalma: az emberi tett, egy fajta „össztársadalmi” szerep vállalása: a szenvedés enyhítése. Egyszóval: a humanitásnak, a szociabilitásnak az igénye, vállalása. Igaz, e szociabilitás jelentése igen bizonytalan, naív, túlegyszerűsítő, mélyen ellentmondásos: filantrópia, szentimentalizmus és arisztokratizmus vegyül benne a humanitással. E vonásai, különösen a szonett sor további darabjaiban, művészi tekintetben is, gátló következményekkel járnak; frázisosság, patetizáló verbalizmus, sőt giccs kísért bennük többször (pl. a 3. darabban).

5.

(*Egy példa József Attilától*)

Tudod, hogy nincs bocsánat

Tudod, hogy nincs bocsánat,
hiába hát a bánat.
Légy, ami lennél: férfi.
A fű kinő utánad.

A bűn az nem lesz könnyebb,
hiába hull a könnyed.
Hogy bizonyosság vagy erre,
legalább azt köszönjed.

Ne vádolj, ne fogadkozz,
ne légy komisz magadhoz,
ne hódolj és ne hódíts,
ne csatlakozz a hadhoz.

Maradj fölöslegesnek,
a titkokat ne lesd meg.
S ezt az emberiséget,
hísz ember vagy, ne vesd meg.

Emlékezz, hogy hörögtél
s hiába könyörögtél.
Hamis tanuvá lettél
saját igaz pörödnél.

Atyát hivtál elesten,
embert, ha nincsen isten.
S romlott kölkökre leltél
pszichoanalízisben.

Hittél a könnyű szóknak,
fizetett pártfogóknak
s lásd, soha, soha senki
nem mondta, hogy te jó vagy.

Megcsaltak, úgy szerettek,
csaltál s így nem szerethetsz.
Most hát a töltött fegyvert
szorítsd üres szívedhez,

vagy vess el minden elvet
s még remélj hű szerelmet,
hisz mint a kutya hinnél
abban, ki bizna benned.

Ez a vers szerzője legmélyebb s végső válsága idején, élete utolsó hónapjaiban keletkezett. Költője s kora élmény- és gondolatvilágának megfelelően élménye fölötté bonyolult. Értelmezésének eszközei közül ezért azt a kettőt, amely különleges szerephez jut majd, előre tanácsos kiemelni, az ún. alapmondat az egyik, a zeromorfema a másik.

(*Két elemző eszköz: alapmondat és szilencium*) A jeles dán nyelvész, Jespersen azt a műelemzés, különösen pedig a verselemzés számára termékeny gondolatot pendítette meg, amely szerint minden egyihetű autonom beszéd, egy mondatból nő ki s teljes mondatorganizmus rendeltségi viszonyban, függésben áll ezzel. Minél tudatosabban, „logikusabban” formált egy nyelvi megnyilvánulás, annál erősebb e függés, s annál termékenyebben hasznosítható az értelmezésben. Ez esetben hát termékeny lehet: az autonom zártság, a tudatos formáltság e versben rendkívüli: sajátja a költőnek és sajátja, látható volt, a verstípusnak is.

A másik eszköz a szilenciumoké. A mai stilsztikában, különösen a versmondattanban nagy figyelem fordul a szilencium, az ún. zeromorfema szerepére. A jelentést hordozó hangszünetére, szó- vagy mondatközi csendére, illetőleg elhallgatására. Fajtaí és funkciói változatosak és gazdagok. Közülük egyike a legfontosabbknak az, amely itt is nagy szerepet játszik majd: a lényegi logikai viszonyítást, illetőleg a lényegi grammatikai rendeltséget rejtő, illetőleg kifejező funkció.

Azért oly fontos ez, különösen itt, mert a kifejezett (kötőszavas) viszonyításoknál, rendeltségnél sokkal erőteljesebben, *evidenciaszerűen* sugallja a logikum jelenlétét, miközben tartalmát, minőségét viszont tisztázatlanul hagyja, kényszerítve így az olvasót, hogy figyelmét a tartalomra, minőségre összpontosítsa. Másrészt azért, mert a rendeltség többféle kiindulásához, értelmezéséhez, mondhatnánk: *policentrizmusához*, ad lehetőséget. S így a pontosan kifejezett, a jelzett viszonyítással szemben, amely a szöveget *egyetlen* hálóba fogja, *egyetlen* hálóval tartja össze, egymást keresztező, átfonó és erősítő *hálórendszerek* segítségével szövi, hurkolja eltéphetetlenül egybe. Az élmény igazságának sokoldalú, minden oldalú evidenciasugallma, a veresszöveg rendkívüli stabilitása – a próza-versé is – nem utolsó sorban ebből fakad. Íme, ebből a versből egy példa. Az első versszak harmadik sora (Légy, ami lennél: férfi) az előzőkhöz kapcsolható következtető, de ellentétes módon is: (*ezért*) légy, ami lennél: férfi; – (*ennek ellenére*) légy, ami lennél: férfi. De el lehet indulni a harmadik sorból is, s akkor magyarázó vagy okhatározó viszony jöhet létre: légy, ami lennél: férfi (*hiszen úgyis*) (*mert úgyis*) Tudod, hogy nincs bocsánat.

Ezek a jelöletlen viszonyítások, természetesen, megnehezítik s bonyolítják az alapmondat meghatározását, amitől elemzésük különben elválaszthatatlan, s amihez elemzésünknek el kell vezetnie. Számolni velük e verstípusnál, amelyben az intellektualitás oly nagy szerepet játszik, s e költőnél, aki szerint „a líra logika”, elsőrangú feladat.

Mi tehát itt az alapmondat?

Ez: „Légy, ami lennél: férfi.”

(Valódi döntés, vagy egzisztencialista döntés?) Az alapmondat képlete tehát azonos Kosztolányi Számadáséval: felszólító mondat, véghatározós-jelzős vegyületű alanyi mellékmondat. S nemcsak a mondatképlet; azonos a mondat alánya s állítmánya is: „Légy, mi vagy: boldogtalan” — olvasható ott, „Légy, ami lennél: férfi” — olvashatni itt. Azonos tehát a két költő gondolatélményi, kérdő és felelő: szembenéző pozíciója? Nem. Kosztolányinál jelentő módot találni a mellékmondatban. A választás, a döntés, a felszólítás egzisztencialista értelmű: az ember önmaga lényegét választhatja, azt, ami *már van*, ami már eleve, sorsszerűen adva van. A választást, a döntést, a lehetőséget így, az erkölcsi személyiség önmegalkotása szempontjából, időzójelenen kellene használni. József Attilánál viszont a létigének a feltételese áll: azzá légy, ami nem vagy, ami akkor *lennél*, ha külső-belső helyzeted önmegalkotásodat, személyiséged megalkotását megengedné.

De nem áll-e éppen így még a Számadás szerzőjénél is közelebb Heideggerhez, hiszen a tárgyi helyzettel szemben az alanyi lehetőséget kell választania, s az adott alanyi lehetőségnek, az egyénben rejtőző adott lehetőségnek a tárgyi valóság fölébe helyezése egyik legjellegzetesebb princípiuma a freiburgi bölcselőknek? Annál inkább indokoltnak látszhat e sejtés, mivel a választáshoz, a döntéshez, az önfelszólításhoz szorosan hozzátartozik itt is a *bűn* fogalma, akárcsak Heideggernél, aki éppen az önmegszólítás problémájának keretében fejti ki a *Schuld*, a *Schuldgefühl* fogalmát, amely a korszak valamennyi gondolkodója közül nála játszik legfontosabb szerepet.

(A felszólítás tartalma) Az első és alapkérdés: mi az önfelszólítás, a didaxis tartalma, mit jelent: „légy férfi”? Indirekt módon kell haladni a felelethez: mi nem az, azaz mivel van szembe állítva ez a követelmény. Kosztolányinál ez világos: azzal a magatartással, szereppel, mely az „örök komor kisebbséggel” szemben a többségre, a „többi”-re, a „szokott”-ra, az „átlag”-ra jellemző, s melyet ezeddig a költő is magára vett: „boldog akartál lenni”. Milyen szerepet utasít el József Attila?

A nyolcadik strófa harmadik sora *következtető* mondat: „Most hát a töltött fegyvert, / szorítsd üres szivedhez”. Minek a következtében? Az előző három strófában a költő azokat az alapmagatartásokat sorolja föl, melyeket élete során végigpróbált-tapasztalt, hogy általuk kibontakoztassa, megtartsa, megmentse életét, személyiségét. Mindegyik hamis szerepnek bizonyult, mindegyik olyan szerepnek, amely nem vágott egybe személyiségével, amelyben személyisége lényege sohasem nyilvánulhatott ki, sohasem juthatott érvényre, amelyben soha nem láthatta meg senki, ki ő. „Soha, soha nem mondta senki, hogy te *jó vagy*.” Azaz annak a következtében, hogy nem talált olyan szerepet, amelyben személyisége lényegét megtarthatná, kibontakoztathatná, megnyilatkozathatná.

Két további mozzanat megerősíti, bizonyossá teszi ezt az értelmezést.

(A felszólítás magyarázata) Az egyik a következő. Az említett három strófa (5–6–7.) nem csak első része, előtagja egy *következő* mondatnak („Most hát a töltött fegyvert . . .), hanem egyben második része, utótagja egy *magyarázó mondatnak*; nem csak premisszája egy konklúzióknak („a töltött fegyvert szorítsd üres szivedhez”), hanem argumentuma egy tézisnek. E magyarázó mondatnak az első felét, az *argumentált tézist* a harmadik-negyedik strófa foglalja magába. Egy sor negatív értelmű állítást: tiltást találni ezekben. Mégpedig egy sor alapvető általános ember-társadalmi magatartásnak, szerepnek a tiltását: *ne vádoldj*; *ne fogadkozz*; *ne légy komisz magadhoz* [ne vádold a társadalom oldaláról magadat sem]; *ne csatlakozz*. S végül állító összegezésüket: *maradj földöslegesnek*.

(Itt azonban csak egy pillanatra, közbevetőlegesen, meg kell állni. A negyedik strófa utolsó sorai eredetileg így hangzottak: „És ezt az emberiséget magaddal együtt vedd meg”. Az átalakítás okaira s következményeire később majd vissza kell térni. Most azt kell hangsúlyozni, hogy az előző állító felszólítás (maradj fölöslegesnek) a tiltóknak társadalmi összege-zése; ez (és ezt az emberiséget . . .) viszont etikus, értékítéleti summázatuk.)

(*Személyes és általános a magyarázatban*) Az 5., 6., 7. strófa tehát személyes életanyag-gal, tapasztalattal igazolja, magyarázza a 3–4-be foglalt tiltás-állítás jogosultságát, megokolt-ságát. A 4. és 5. strófa között levő, a magyarázó mondat elő- és utótagja között levő szilen-ciumos kötés a *hiszen, mert hiszen, hiszen csak*-féle jelölt, kötésszavas kötetést helyettesíti: „[Hi-szen] emlékezz [csak, magad is] hogy hörögtél . . . könyörögtél . . .” „[Hisz csak] emlékezz, hogy [magad is] hörögtél . . . könyörögtél . . .”. Egyszóval nem vállalhatók a lehetséges álta-lános szerepek: a személyes tapasztalat hamisnak, személyiségtorzítónak, méltóságvesztőnek bizonyította valamennyit.

(*Az alternatíva*) A másik bizonyító mozzanat az utolsó, a 9. strófában található. Ez a szakasz egy *választó mondat* második fele, utótagja. Első fele, előtagja az imént tárgyalt követ-keztető mondat: „Most hát a töltött fegyvert . . .” Az a következtető mondat a *konklúzió*, ez a választó a *konklúzió alternatívája*. Ez a választó, ez az alternatíva azonban egy *feltételes-meg-engedő-időhatározói* alárendelést rejt. S ez rendkívül fontos. A szakasz első és második sora, mondata közt álló s kapcsolatos kötőszó, — mint oly gyakran, ez esetben is — más rendeltséget, viszonyt fejez ki. A feltételes-megengedő időhatározói főmondat *úgy-, akkor-, az esetben-féle* rámutató szavait helyettesíti. A főmondat tehát ez: „S remélj még hű szerelmet”. A *szerelem* is, mint az előzőekben említett kapcsolódás-, viszony-, szerep-lehetőségek is, pars pro toto-s szimbolikájú: a legintenzívebb kapcsolat, a legszemélyesebb szerep lévén, *minden* kapcsolat, *minden* szerep helyett is áll. Bizonyítja ezt a mondathoz fűzött *magyarázó* mellérendelés, amelyben minden, a személyiséget kibontakozni s megtartani segítő emberi viszony és szerep legalapvetőbb feltétele és eredménye van adva: „hisz, mint a kutya, *hinnél* abban, ki *bízna* benned.” Az a két feltétel, amely a mondott konklúzióhoz vezető (Most hát a töltött . . .), megpróbált és megtapasztalt szerepeknek nem volt tulajdona. Csakhogy: a főmondatot felté-teles-megengedő mellékmondat előzi meg ebben az alternatívában: „Vagy vess el minden elvet,” —: *ha* elvetsz minden elvet, *úgy, akkor* remélj, remélhetsz . . .

(*Nincs alternatíva*) Így ez az alternatíva nem alternatíva; nem az a társadalmi, az erkölcsi, az intellektuális ember számára. Animális alternatíva, „a kutya” hitének, bizal-mának alternatívája. Azaz nincs alternatíva — *nincs szerep*.

A szerep egyetemes jelentősége — volt róla szó — a késő-polgári társadalomban nagyobb-ra nőtt, mint minden addigi társadalomban. Szerep és magatartás, szerep és személyiség azo-nosulása egyre nehezebbé vált, egyre inkább a szerep hasonította magához a magatartást, a személyiséget. A korszak roppant szövevényében a polgári renddel szemben állók számára is rendkívül nehézé lett oly magatartás kialakítása, oly szerep kiválasztása és kiformalása, amelyben a személyiség autonómiája, kibontakozása biztosítva volt. József Attila számára pedig egészen különleges egyéni helyzete, adottságai a lehetetlenségig fokozták e nehé-zséget. A személyi kultusz és a szektásság előretörésének s a párttal való kapcsolata meg-zavarodásának is bizonyosan tetemes része lehetett ebben.

(*Valamennyi szerep elutasítása*) József Attila személyiség-válsága tehát nem *egy szerep* kétségessé válásában s elutasításában nyilvánult meg s tetőzött, hanem a korszak kínálta *valamennyi szerep* elutasításában. Mindens zerep, amelyen át közeledtek hozzá, s amelyen át ő közeledett, a legmélyén, intellektusa, etikuma számára illuzóriusnak, hazugnak bizonyult. Ennyit jelent: „megcsaltak, úgy szerettek, csaltság s így nem szerethetsz”; vagy ez: „hamis tanúvá lettél saját igaz pörödnél”. *Ezért, e szerepek világában kell „fölöslegesnek maradnia”, s e szerepek árán nem szabad „csatlakoznia”.*

(*Személyiség és izolált én*) De nem így járt-e el Heidegger is? Gajdenko szerint, Heideg-

ger igen élesen látja, hogy a későpolgári társadalom minden magatartásfajtáját mélyen áthatotta a személyiségtorzító, -gátló, -bomlasztó elem. Csakhogy Heidegger ezt látván, nem e kor polgári társadalmi által kínált szerepeket utasítja el, hanem bármely társadalom által alkotott s nyújtott minden szerepet és magatartást. S valójában, persze, ugyanakkor, e társadalom egy igen jellemző szerepébe, a kívülálló, abszolút módon izolált egyén arisztokratikus izolációjába vonult vissza, s, — az egyéni tragikus-arisztokratikus létvállalás pozíciójából — kora társadalmi szerepeivel együtt elvetette a társadalmi szerepet, a társadalmat, emberi szerepeivel az emberi szerepet s az emberiséget, mint az emberi érték, a személyiség megalkotásának terét s értelmét.

(A személyiség feltétele: a közösség) József Attila eljárása éppen ellentétes. Az elvetett szerepek legfőbb hiánya számára éppen abban rejlett, hogy hiányzott belőlük ama közösséget megteremtő elem, amely közösség etikus-intellektuális személyiségét megvalósítani, megtartani segít. Az ily közösség számára előfeltétele s egyedüli tere, eszköze a megvalósításnak és megtartásnak, s fordítva, a valódi közösség (és szerep) ismérve számára e segítés. Ebben az értelemben „csalták meg”, midőn szerettek, s „csalt” midőn szeretett. Ezért lett az utolsó versszakban a vágyott alternatíva a „hű szerelem”, s ezért lett ennek magyarázata a valódi közösség két alapfeltétele: a *hinnél* s a *bízna*. De, ugyanakkor ezért nem alternatíva ez az alternatíva mégsem: oly feltételhez fűződik, amely a társadalmi, etikus intellektuális személyiséget megsemmisítené: „vess el minden elvet . . .”

(Kommunikáció — milyen áron?) Itt ismét jól láthatjuk egyrészt költőnk és a Számadás Kosztolányija, másrészt költőnk s az egzisztencializmus különbségét. A Jaspers nyomán járó egzisztencialistáknak alapvető kategóriája, követelménye, megoldásjavaslata a kommunikáció. Ez a kommunikáció kétségtelenül kölcsönös igényű, de egyedi, vagy társas (csoport) s nem társadalmi. S ez a kommunikáció túl vagy innen levőnek véli magát „minden elven”, magát tételezi főfő elvül, előfeltételül és szerepül; misztikus, voluntáris, érzelmi. Kosztolányi, akit az igaz szerep hiánya éppúgy gyötört, mint József Attilát vagy Babitsot, nem Jaspers nyomán járt, de végül is a Semmivel szembenéző kétségbeesett szorongásában elven inneni s túli szerepekbe, tisztázatlan, hamis és szentimentális szerepekbe is menekült. Ezért jutott a Számadás egy-egy részletében a patetizáló verbalizmus közelébe.

(Az „ember” megvetése — az ember megértése) S itt, e ponton nyeri el jelentőségét a negyedik strofa említett változtatása. Főlölesleges volna tagadni, hogy az első változat csakugyan mutat rokonságot Heideggerrel. „Ezt az emberiséget”, amely ily szerepekben, személyiség nélkül, méltóság nélkül tud, hajlandó élni, s magadat, ki hajlandó voltál életedért ily szerepet vállalni ([hisz csak] emlékezz, hogy hőrögtél, . . . könyörögtél . . . hamis tanúvá lettél . . . csaltál . . . megcsaltak, úgy szerettek [s te elfogadtad]), vedd meg.” A „Man”-nal szemben, a „Man” világába hullott, menekült én-nel, a verfallenes Ich-hel szemben mutatott heideggeri megvetés rokona e felszólítás.

Az indukáló indulat, a szorongató életérzés zárt, intellektuális élménnyé, *gondolatélménnyé* formálódása folyamatában, dialektikájában azonban ez a kezdeti, indulati magatartás az ellenkezőre fordult át, a megvetés megértéssé, az ember szégyene az ember mentségévé lett. A változás következtében nem változott meg a kor-adta szerepek elutasítása, de megszűnt a viselkedéssel, vállalással kapcsolatos értékítéleti történetiellen általánosítás. A gondolatélményben a hamisan, történetiellenül általánosító indulat a történeti értésnek, megértésnek adott helyet. A következő szakaszok szilenciumos kötésű magyarázó mondata ([hiszen csak] emlékezz [magad is]) a változás következtében kétfős értelművé, funkciójúvá lett: megmaradt továbbra is a kor-adta szerepek elleni személyes érvek gyűjteményének s átváltozott az emberiség, a kor emberisége melletti érvek gyűjteményévé. „Emlékezz [ugyanis magad is] könyörögtél”, emlékezz, hogy ragaszkodtál léted, életed fönntartásához s mit megtettél érte. Ezt teszik ők is. Élnek és vannak, ahogy tudnak, ahogy e kor, e társadalom, e szerepek, körülmények, keretei közt lehet. Majd ha ezek mások lesznek, mások lesznek ők is. Nem lesz létük, életük

méltóság, személyiség, szembenézés nélkül való. Előfeltétel, hogy az élet, az ember fennmaradjon. Egyszóval a kort és társadalmát s szerepeit igen, de „ezt az emberiséget ne vedd meg.” —

Ideje azonban visszatérni az alapkérdéshez. Az eddigiek nyomán, úgy tűnik föl, megokoltan lehet immár kimondani, hogy az önfelzáróítás tartalma valóban ez: „Most hát a töltött fegyvert / szorítsd üres szivedhez”.

(*A befejezettség elfogadása*) Öngyilkossága elhatározásának tényét jelenti tehát e két sor? Talán — igen. De ezt — biológiai értelemben is véve a szót — határozottan állítani, bizonyítani nem lehet. Határozottan csak azt lehet kimondani, hogy a költő erkölcsi személyisége fenntartása föltételének megszüntét, totális hiányát s így egyéni emberi élete végének szükségszerűségét is konstatálja. Az utolsó versszakban foglalt (animális) alternatíva ugyanis, mint erről fönt szó volt, eleve elesik. Funkciója, a struktúra szempontjából, az, hogy aláhúzza e döntés szükségszerű voltát, s ugyanakkor kiemelve választáson alapuló, erkölcsi jellegét.

Véletlenül hullott-e József Attila a szárszói vonat kerekei közé vagy szántsándékkal vetette magát oda, beszámíthatatlan idegállapotban tette-e ezt, vagy keserűen józanul, e vers szempontjából tökéletesen mellékes. A vers megalkotásának élményfolyamatában, élményében intellektusa számára élete végének ténye befejezetté, elkerülhetetlenné és *elfogadottá* lett. S a bűn mozzanata éppen ebben rejlik. S ebben a vele járó érték mozzanata is.

(*A bűn*) A bűn kérdésének tisztázása alapvető kérdése e vers értelmezésének (s a költő s az egzisztencializmus viszonyának is).⁹ A szó, a fogalom, a probléma fontosságát a költő sokszorosan kiemelte. Először is szilenciummal. Pontos, jelzett interpunkciója e sornak ez volna: A bűn — az nem lesz könnyebb; vagy ez: A bűn: az nem lesz könnyebb; vagy ez: A bűn! — az nem lesz könnyebb; vagy ez: A bűn? — az nem lesz könnyebb. Másodszor: az élre dobással. Harmadszor: a mondat alany értelmező jellegű duplázásával: *A bűn, az nem lesz könnyebb.* Negyedszer: a névmási alany (*az*) nyomatékosításával: ennek ejtésideje és ereje jóval hosszabb az átlag névmásénál. Ötödször: a jambusi jelleg erős érvényesítésével. Hatodszor: a határozott névelővel. Nem *egy* bűn, nem *ez* vagy *az* a bűn nem lesz könnyebb, hanem *a* bűn. De nemcsak nyomatékosító szerepe van az *a* névelőnek. Jelzi azt is, hogy a versen belül van adva *a* bűn mibenléte.

Ezért először is tisztázni kell a szó, a fogalom viszonyát az alap gondolattal, az alapmondat tartalmával. E második versszak összetartozó mondatkomplexusában tárgyias alárendelésről van szó. A főmondat: „*köszönjed*”. Ez értékjelenlét konstatálása. A következő kérdés, tárgyias alárendelésről lévén szó: *mit* köszönj, s a felelet: hogy *bizonyosság* vagy. Ez az érték-mozzanat megjelölése. Ez a mondat azonban csak formális-grammatikai szempontból ennyi. Lélektanilag-logikailag, szilenciumos kötással, hozzátartozik az előző: *mire nézve* vagy *bizonyosság*? hogy: hiába hull a könnyed. Ez az értékmozzanat formális tartalomhatározása, amely azonban éppen formálisságánál fogva további kérdést követel meg a konkrét erkölcsi tartalom iránt: *miért* hull hiába a könnyed? Mert: a bűn, az nem lesz könnyebb. A *bűn* tehát mondatsovévény magja, központja.

A *bűn* szót magában foglaló mondat azonban grammatikai-logikai továbbkérdést követel. Kérdése lehet ez: *milyen, melyik bűn* nem lesz könnyebb? — azaz jelzői mellékmondat felelhet rá; vagy ez: *mikor, hogyan* nem lesz könnyebb a bűn? azaz mondathatározó-időhatározói-feltételes mellékmondatról lehet szó. A mondat pedig, amelyhez e két kérdés bármelyikét kapcsolni lehet, kizárólag ez: „Légy, ami lennél: férfi.” Vagyis az alapmondat. A két mondat között az összetartozást, különben, a szilenciumos viszonyításon túl, a *létige* azonosan logikai jövőideje is nyilvánvalóvá teszi.

Természetesen, az említett policentrizmus következtében, a vers első sora főmondatának is alá lehet rendelni a *bűn* szót tartalmazó mondatot. Ámde végül akkor is a „Légy, ami

⁹ Nem kell figyelmeztetni, milyen nagy szerepet játszik utolsó korszakában a *bűn* fogalma s a hozzákapcsolódó fogalomkincs; s éppen az esztétikailag legteljesebb értékű versekben (Talán eltűnök hirtelen, karóval jöttél stb.)

lennél"-hez jutunk el, csakhogy kerülővel. Ami viszont alapmondattal volt mellett is bizonyított. A dolog tehát így áll: az önfelzárkózó alapmondattal tartalmának realizálása (légy, ami lennél: férfi) *bűn*-nel van föloldhatatlan viszonyban, *bűn*-t von maga után. Ugyanakkor azonban a *bűn* teljesedése, illetőleg jelenlétének végleges bizonyossága értékmozzanatot is rejt, amely viszont csak az önfelzárkózó tartalmának realizálásával érvényesülhet. (Gyertyán Ervin gondolatgazdag József Attila-könyvében érinti, más szempontból, a *bűn* kérdését; Forgács László, más lévén problematikája, nem.)

(*A személyiség autonómiája és a bűn*) Mit tesz mármint a „realizálás”, a költő élete végének „időelőtti” elfogadása ki nem javítható, helyre nem hozható következményű tény, *bűn*-né? Önelvű, öntörvényű, öncélú személyiségének kibontakoztatását, megvalósítását. E ponton, látszólag, ismét nagyon közel került Heideggerhez, akinél, mint szó volt róla, központi szerepet játszik a bűntudat s éppen az önfelzárkózó magyarázatában is. S Heidegger hatásának egyik közvetlen fő tényezője, mint erre Gajdenko is rámutatott, a személyiség autonómiájának, (– melynek problémáját a polgári filozófia megnyugtatóan nem tisztázta –) előtérbe állítása volt. A *bűn* fogalma is ennek távlatába van nála állítva. A *Sein und Zeit* szerint, (egészen leegyszerűsítve a dolgot) az ember alapvető bűntudata abból a tényből származik, hogy az ember mindig érzi, nem elég erős, hogy akarja, hogy megvalósítsa a maga „lehetőségeit”; érzi, hogy „létezése”, véges, egyetlen élete nem lesz teljes „létté”. „Grundseind, d. h. als geworfenes existierend, bleibt das Dasein ständig hinter seinen Möglichkeiten.” Ez az érzés ősbibb, előbbi mint bármilyen tudás. „Ursprünglicher als jedes Wissen darum ist das Schuldigsein”. Ez konstituálja a lét alapvető meghatározásává a *Sorge*-t. „Das Schuldigsein konstituiert das Sein, das wir [ti. Heidegger] Sorge nennen”. A *Sorge*-t, amelynek kiáltása az önfelzárkózó (284–286.). Világos, hogy Heidegger a későpolgári kor intellektuális emberének azt a nagyon fontos és nagyon is jogosult alapérzését ragadta meg, hogy személyisége kibontakoztatásának elmaradásáért *valahogy ő* maga is mélyen *jelelős, hibás*. Világos azonban az is, hogy itt ismét az abszolutizálás, sőt a mitizálás eszközához nyúlt. S az is, hogy az okokat és az eredményeket itt is az izolált, a társadalommal szembe fordított egyén szemszögéből nézte.

(*A „bizonyosság”*) A személyiségnek, mint fő emberi értéknek kibontakoztatását elmulasztani József Attila is *bűnnek* vélte. Innen a látszólagos találkozás. De ő a későpolgári korszak és társadalom kérdésének, következményének tudta. A személyiség elsikkadása Heideggernél a „*Man*”, az emberi többség ellen való bizonyosság lett, nála viszont *bizonyosság* e kor és rendje ellen; e világ ellen, amely csak oly hazug szerepeket nyújt, melyekben az élet fenntartásának lehetősége az erkölcsi személyiség megőrzésének lehetetlenségéhez van láncolva. De arra is, hogy törvénye az etikus emberi létnek, hogy az intellektuális fejlődés, fejlettség bizonyos fokán túl a személyiség integritása és méltósága nélkül élni nem lehet. S így, implicit módon, arra is, hogy más világ kell, e méltóságot és integritást biztosító világ. Történeti, társadalmi, általános emberi törvényt igazol *bűne*: ezért „köszönni való” a bizonyosság, így van a *bűn* mozzanata értékmozzanattal egybeforva.

(*„Bocsánat” és „bánat”*) Ez a szociális távlat és jelleg felel a „*nincs bocsánat*” és a „*hiába hát a bánat*” mibenlétének kérdésére is. A felütő két sor, mondtuk, szilenciumos kötéssel az alapmondattal mellett közvetlenül a második stróféhoz is kapcsolható. Jelentése is kettős. Nincs bocsánat e szerepeket elutasítónak, e szerepek lényegét fölismerőnek e szerepek világában: „Hogy bizonyosság vagy erre, legalább ezt köszönjed”. S *nincs bocsánat* önnön etikuma, etikus intellektusa részéről a fölismerések következményei elől kitérőnek. „Nimmer können wir zurück”, mondotta egy hasonló kérdésekkel gyötrődő, de egészen más eredményekhez jutó német előd. „Hiába hát a bánat”, ezért hát (következtető): „Légy, ami lennél: férfi”. Vagy fordítva: „Légy, ami lennél: férfi”, hiszen immár úgyis (magyarázó). „Tudod, hogy *nincs bocsánat*, hiába hát a bánat.” Az emberi világnak, gondolkodásnak, etikumnak éppúgy megvannak a maga kérielhetetlenül érvényesülő törvényei, akár a természetnek: „A fű kinő utánad.”

(*A verstípus kiteljesülése — a struktúra teljessége*) De hátra van még egy kérdés. Ez a verstípus, mondtuk, a kései József Attila korában és költészetében bontakozott ki legteljesebben. Fogantató élményéről ezt bizonyítani, az eddigiek után, nem kell. Csakhogy skolasztika volna s romantika és szellemtörténet az élményt allítani a mű helyébe.

De a műfaj, a műtípus kiteljesülését megérezni, intuíciósan, sokkal könnyebb, mint bizonyítani. Nem is igen lehet másképp, csak azzal, ha a verstípus strukturális elemei funkció-intenzitásának az élmény-intenzitással való *együtt*-növekedését érzékeltetni sikerül.¹⁰

A típusnak magának, persze nincsen struktúrája. Csak egyedi műveknek van. De, mint modell, a típus természetesen, csupa strukturálisan lényeges elemből áll. Ezek, akárcsak a valódi, az egyedi mű esetében, a rétegelés segítségével ragadhatók meg. S mivel most immár az érintett művek élményi rokonságát bizonyítani nem kell, az egyes rétegek áttekintésében az egyszerűbb, a formális utat is lehet választani. Azaz el lehet indulni a verstípus szó- és szintagma-struktúrája felől.

(*A szókincs*) A szókincs legfontosabb jegye az erkölcsi jelleg. Balassinál: háladatlanúság, bűn, jutalom, törvénytevő, vétek, bosszú, szemérem [szégyen]; jót tenni, [bűn következtében] elvészni, megtorolni, rábizni, elviselni, jó, rossz, rút, gonosz stb. Faludinál: megbecsül; le-gyaláz, megaláz, magasztal, boldogít, lenyomorit, érdemre tekint, számot ad, okos, jó, vak [erkölcsi tekintetben] stb. Kőlcseynél: hitványság, hiábavaló, virtus, oktalanság, hit, remény, nagyság, hír, boldogság; dicső, józan, szent, bölcs, szép, jeles, hű, rút, rendületlen; tanítani, szemet húnyni, megvetni stb., stb. Vörösmartynál, mivel idézett verséből a didaxis hiányzik s mivel inkább csak szemlélet s nem egyben szembenezés, főképp pedig nem számvetés, jellemző módon, miközben a verstípus egyéb nyelvi jellegzetességei jelen vannak, az erkölcsi jellegű szó és szintagmakincs alig (minek?, reménység, büszke, férfi napjaid). Aranyánál: vigasz, öröm, bánat, remény; kímélni, kívánni, élvezni, hinni, elégedni, vonakodni restül stb. Reviczkyknél: rossz, dőre, bölcs, bűnös, bűvös, szennyes, ronda, önző; erény, hiúság, vád, gyönyör, börtön, öröm, rend; megáldani, üdvözíteni, küzdve élni jobb, vád éri, sajnálni stb., stb. Az erkölcsi szó- és szintagmakincs Babitsnál nincs jelen — látszatra. Esete azonban nem Vörösmartyé. Mert az *egész*, (látszatra csupán fenomenológiai s kultúrfilozófiai kérdésmegközelítés), *egy* erkölcsi mozzanatnak van alávetve: „csak posta *tudtál* lenni”. Azaz mintegy fordított módszerét vitte itt is keresztül, s ez egy szón át így az *egész* vers erkölcsi jelleget nyert. Annál nyiltabban, egyértelműbben erkölcsi részleteiben is Kosztolányi szókinccse: szégyen, elégedetlenség, bírói tábla, hűség, lelki vád, részvét, törvény, hős; gyáva, bátor, jó, hitvány, ragyogó, oktalan, szent, igaz; szépítget, vall, istenít, megért, elveszt stb., stb.

A szó- és szintagmakincsek ez az erkölcsi jellege József Attila idézett versében nemcsak hogy jelen van, de sokkal töményebb is, mint az eddigi versek bármelyikében. S két mozzanat által különleges nyomatékot is nyer a vers erkölcsi szóanyaga. Az egyik az, hogy e szóanyag a nyelv szókinccse erkölcsi részének primér ősrétegéből került ki. (bocsánat, bűn, -bánat, férfi, könny; csalni, szeretni, megvetni, bízni, köszönni, vádolni, remélni; jó, hű, igaz, könnyű). A másik az, hogy ez a szókincs, a végső választás, döntés, ítélet jegyében, minduntalan jogi, sőt: törvényszéki színeződésbe játszik át, izgalomig fokozódó feszültséget sugallva (bizonyosság, titok, tanú, pör, pártfogó; hamis, igaz, romlott, fizetett, komisz; fogadkozni, tanúvá lenni, könyörögni, elvetni, titkot meglesni). S ami nem kevésbé fontos: ez az etikus szókincs nála inkább, mint bárkinél, szociális etika bélyegét viseli.

Hasonlóképpen követhetnék végig a verstípus szóstruktúrájának további jellegzetességeit is, pl. elvont, intellektuális jellegét, sorsra célzó voltát, vagy heurisztikus színezetét. Az előbbi kettő azonban túlságosan is nyilvánvaló, az utóbbit viszont tanácsosabb a verstípus gesztus-struktúrájánál említeni.

¹⁰ HANKISS ELEMÉR tett erre, éppen József Attilával kapcsolatban, figyelemreméltó kísérletet. (Kritika, 1966. 10. sz.)

(A mondatstruktúra) A verstípus mondatstruktúrájának jellegzetes vonása, mint ezt már többször említettük, alárendelés tekintetében az, hogy oly függések dominálnak benne, melyek az ok- és időhatározói alárendelés valamely változatát, szövödményét képviselik (feltételes mód, megengedő mód, következményes mód, stb. Például, Balassinál: *Ha hozzád hajlana... Azért felejtst el, mert...*; Bizoníts ezzel is meg... *Mert* nem illik; Faludinál: *Ha* szépen vezetett, *Ha* miben kedvezett...; És megint boldogít, elhiggyed *bár*; Kölcseynél: *S [ha]* kedv emel vagy bú temet (Szépnek s rútnak hűnyj szemet), *Mert* mozogjon avagy álljon E parányi föld veled... Mind csak hiábavaló. Aranynál: *Hisz* szép ez az élet (Fogytig *ha* kiméled... Ezzel *ha* elégszel, még várhat elégszer — s így tovább). A mellérendelés tekintetében pedig, ennek megfelelően, a következtető és magyarázó az uralkodó válfaj, színezve gyakran a választó-ellentétessel. Ennek az ok-időhatározói s magyarázó-következtető mondat- struktúrájának középpontjában azonban gyakran alanyi-jelzői alárendelésű alapmondat áll, kötőszóval kifejezett vagy szilenciumos kötéssel.

(Mód, idő, idejűség) Szorosan kapcsolódik a mondatstruktúra kérdéséhez a verstípus két másik rétegének kérdése: az idő- és az állítmánystruktúráé. Az előbbi tekintetben az a jellemző, hogy majd mindig mindhárom idő s mindhárom idejűség jelen van a versben, az utóbbiban pedig az, hogy rendszerint mindhárom mód föltalálható benne. Az életrajzi, leíró, a csupán hangulat- és érzelem-kifejező lírai verstípusokban az idők és idejűségek rendszerint egyműiek, párhuzamosak vagy lépcsőzetesek, de ritkán metszik egymást, ritkán többsíkúak. De uralkodó az idő tekintetében a *jövő*, módében pedig a *felszólító*. A két elem többnyire összeolvadva, az alapmondat állítmányába, a rendszerint alanyi-jelzői alárendelésű alapmondat állítmányában összeolvadva jelenik meg. Az is jellemző a verstípus állítmányrendszerére, hogy benne az igei állítmány részese, nyelvünk átlagához képest, feltűnően nagy. S ezen belül különösen feltűnő a létige hangsúlyos jelenléte, gyakran éppen az alapmondatban is, s felszólító módban. (*Légy* mint szikla...; *Légy* te vitorabb...; *Légy*, mi vagy, *Légy*, ami lennél; vagy Szabó Lőrincnél: *Légy* tiszta, legalább a homlokodtól fölfelé... stb., stb.)

A dolgozat folyamán eddig elmondottak után mindennek nem kell külön magyarázatát adni. Elég megállapítani: e strukturális elemek jelenléte is tömény s funkciójuk is határozott József Attilánál. A kilenc strófában, a harminchat sorban, *negyvenegy* igei állítmányt találunk s ebből *tíz* létigés. És éppen a legdöntőbb pontokon (*Légy*, *ami lennél*; *bizonyosság* vagy; *hisz ember* vagy; a *bűn*, az *nem lesz* könnyebb; *nem mondta senki*, hogy te jó vagy). Az igei állítmányokból tizenöt felszólító módú, s harminc második személyű; s mellettük még tizenkilenc esetben fokozza névszókhoz kapcsolódó második személyű személyrag (szívedhez, pörödnél, utánad, könnyed, stb.), az önmagával való szembenézés maradéktalanságának élményét. Az említett mondat-függésztés hatékonyságának pedig sajátos fokozása az, hogy az idő-, okhatározói feltételes-megengedő elem mindig magyarázó vagy következtető jelleggel kapcsolódik. Ez a *mellérendelés* egyrészt az evidencia sugalmát erősíti; hisz a mellérendelés mindig több, véglegesebb bizonyosságot sugall, mint az alárendelés; de erősíti azáltal is, hogy fokozottan érvényesülhessen a verstípus építkezési s vele hangmeneti és ejtés-sajátsága: a *szentenciózusság* (pl. Megcsaltak, úgy szerettek, Csaltál s így nem szerethetsz; A fű kinő utánad; Tudod, hogy nincs bocsánat, hiába hát a bánat). Rendszerint minden sor külön mondat. Mondatrész- vagy szintagmaátvitel ritka. A jambikus sorok, melyek, mint e többnyire időmértékes verstípusnál, itt is rövidek, ítéletekként s általános érvényű szólások gyanánt hangzanak, koppannak. A ragrímekig egyszerűsített rímelés, a párhuzamos és ellentétes mondatképletek végtelenül egyszerűre s áttetszőre tisztult, egymást fokozó váltakozás-ritmusa, a gondolat-ritmus folytonos szerkezeti jelenléte aztán még felfokozza s az *egésznek* biztosítja a szentenciozitást s ennek hatékonyságbeli következményeit. S anélkül mindezt, hogy például az egyhangúság veszélyét idézné föl, mint Kölcsey középső strófaiban vagy a virtuóz játékét, mint Faludinál, vagy a maxima megverselését, mint Reviczkyknél, vagy a „gekünstelt” jelleget, mint Babitsnál, vagy a kinyilvánítás verbalista pátozóját, mint Kosztolányinál.

A bonyolulton túli egyszerűség ez s nem pedig az azon inneni; a végsőig tisztult és tisztázott gondolatélményé.

(*Kép- és gesztus-kincs*) Kép-struktúrájának és gesztus-struktúrájának egyetlen s egybetartozó vonását említjük meg. Tudjuk, — újabban Emil Staiger feszegette sokat, nálunk pedig már Arany beszélt róla, — a líra folyvást ötvöz magába epikus s drámai elemeket, s helyes proporciójuk a líra egyik legdöntőbb kérdése. Líránk, különösen az angol s német lírához képest, nem mindig szerencsés e tekintetben. Tiszta líraiságát fölös szcenírozottság (valóságos vagy látomásos szcénában), biografikusság, keretesség, eseményesség gyakran nyűgözi. Ez a verstípus, érthető módon, sokat vesz lényegébe mindkét műfaji elemből, főképp a drámából. Gesztusstruktúrájának legalapvetőbb eleme a drámáé, a dialógé, a szenvedélyesen vitázó, érvelő, bizonyító dialógusé, amelynek azonban mindig csak egyik felét halljuk: Annál hatékonyabb, „drámaibb” viszont ez a hallott fél, mennél inkább jelen van benne, rejtve, a dialógus másik fele, a nem hallott. Azaz minél mélyebb, tisztázottabb, súlyosabb a válság konfliktusa, azaz a dialógus hallható fele minél súlyosabb ellenállásain át jut el a didaxishoz a nem hallhatóé. A *Vanitatum* ezek következtében oly tömény atmoszférájú s a *Magamról* ezek hiánya miatt marad többször a megverselt maxima szintjén. Hogy e versben az ellenállásoknak minő sorsáról van szó, arra nézve elég e tekintetben a *bűn* és az etikus parancs egymást föltételező ellentétes mozzanatára, a 15–16 sor sajátos átfelműködésére, az emberiségnek adott bocsánat s a maga élete fölötti ítélet egymást magyarázó ellentétére, az élet és személyiség fenntartása kötelezettségének ütközésére s társaikra utalnunk, hogy lássuk, az ellenállások sora sehol sem ily magas feszültségű, mint itt. Ezért is oly kézzelfogható a gesztusstruktúra *ez elemének*, a drámai *dialógusnak* s az összes *többi* eddig említett strukturális elemnek az összefüggése. Például a szókincs (s vele a mondat szerkesztés és -hangmenet) *heurisztikus* jellegé. Miben áll ez? Egy példát vegyünk rá. Más-más eszközökkel megvalósítva, de szinte kivétel nélkül minden érintett vers erős, szinte agresszív, kihívó drámai emfázisú felütéssel kezdődik. Mindegyik felütés egy-egy hosszú drámai vívódás-folyamat végső s már megmásíthatatlannak szánt, érzett ítéleteként intonál, a lehető, a legyőzött, vagy legyőzöttnek vélt ellenérvekkel szemben. (Itt az írás, olvassátok...; De mit gyötresz engem...; A lantot, a lantot...; Rossznak mondod a világot?... Ki azt hiszed... Most már elég...) József Attilánál ez is hatványozódik intellektuális egyszerűségén, pontosságán, világosságán át: *Tudod, hogy nincs bocsánat*. Mint ahogy leegyszerűsödik s hatványozódik nála a verstípus jellegzetes drámai retorikája, pátosza, deklamációja s szonoritása is.

(*Életrajzi elem és általánosítás*)

A tiszta epikus elemet viszont ez a verstípus alig tűri meg, bár folyvást ötvözi. Sőt, a lírának az epikához közel eső elemeit is nehezen. Elbeszélés, elbeszélte jelenet, leírás nemigen van benne, sőt még a kerekre kirajzolt, a sokáig tartott, a végigvitt kép is ritka itt s zavaró is némiképp (pl. a *Számadásban*). Az utalásszerűre lényegített, a jelképszerűen fölillantott kép az uralkodó elem itt, mindenekelőtt pedig a szókép. S József Attilánál valóban szinte minden sor szóképszerű. Mégpedig utalással, jelképiséggel a maga egyedi sorsára, életére. Az epikus, életrajzi elem mint a dialógus érványa van nála jelen (5. 6. 7. 8. szakasz). S mint az egyéni általánosba emelésének s az általános egyedivé konkretizálásának eszköze. E két mozzanat egymást átható azonosulása, amely e verstípusnál különösen fontos és jellemző, egy fölvevett példában sem volt oly teljes, mint az övében.

A magyar olvasó, aki ismeri a költő tragikus életét és korát, *tudja*, hogy a vers minden egyes sorában egyedi motívumok transzformálódnak. De az újjeléndi olvasó, aki semmit nem tud sem a költő sorsáról, sem a korszak Magyarországaról, az is *érzi* azonnal, hogy egyedi motívumokra van alapozva, egyedi életmotívumokból nőtt ki az egész költemény. Állítsuk csak szembe e tekintetben Babits elemzett versével. Eljárásuk nagyrészt rokon, sőt azonos. Ugyanazt a fordított eljárást látjuk itt is, amelynek folyamán József Attila is a maga élete tényeit, motívumait kényszeríti szimbolisztikus szerep vállalására. De „a szelíd Dunántúl” s

„a csöpp Fogaras mellé, a „nyájas szőlőtőkék” és „hűvös havasok” mellé, a „dupla lábat unó szőnyeg” s a „cipőre ragadt por” mellé ő nem állítja a maga inséges *Ferencvárosát* vagy sanyarú Őcsöd-ét, bűzös lakásodúit, vagy sivár grundjait, konyhacementjeit vagy elnyűtt lábbelijeit. Művészetének e fázisában, e legmagasabb művészi fokán alig él *ily* biografikusan-naturalisztikusan konkretizáló s egyeditő eszközökkel. A „Dunántúl” s a „Fogaras” mellé magyarázó csillagot kíván a verse az idegen olvasó, József Attila ekkor már oly eszközökkel konkretizál és egyedit, melyekhez nem kell csillag, melyek nem zavarják a mű autonómiáját. Másrészt vessük csak össze e szempontból versünket a *Szamadással*. Az alapkonfliktus elmélyítése, rétegzése, valóság-sugallma ez utóbbiban mily vegyes s általános életelemek segítségével jön létre. Melyeket csak a konfliktus és a szembenézés hatalmas pátosza bír nagynehezen egybetartani s hitelesíteni, de még ez sem mindig. A saját élet s az egyetemes emberi lét egyszerre való s egymást feltételező átélése, újra átélése, a verstípus ez alapvonása, egy példában sem valósult meg jobban, mint az övében. — De elég. Talán elmondható immár nemcsak az, hogy költészetünkben a személyiség válságát József Attilánál alig járta meg valaki mélyebben, hogy e válság valódi diagnózisa és terápiája megjelöléséért alig tett nála valaki hatékonyabb, mert realisabb kísérletet. Hanem azt is, hogy a verstípusnak, mint a személyiségválság kifejezőjének nála csakugyan legszebb példái találhatók.

(*Mi a közös?*) Ezzel le is lehetne zárni a dolgozatot. Csakhogy az anyag egy föl nem tett kényeszerű kérdést sugall.

Ez a verstípus s ez az attitűdfajta korábbi korszakokban is előfordult. De szórványosan, kivételszerűen, egy-egy egyedi, válság következményeképp. A XX. század második harmadában viszont egyes költőknél jellegzetessé lett. Például Babitsnál, a kései Kosztolányinál, Szabó Lőrincnél, a kései József Attilánál. A korszak jellemzőjeként fogható tehát föl a lírában. Van-e verstípus, ez attitűdfajta realizálói között valami e korszakra jellemző s költészettörténetileg is jellegzetesen közös és miben áll ez? Ez az első kérdés, vagy a kérdés egyik fele.

A második pedig ez: a XX. század első felében, második harmadában egyes hatékony polgári gondolkodóknak, elsősorban Freudnak és Heideggernek a gondolkodásmenetében, eszmemenetében, gondolatélményében fontos helyre került ez attitűdfajta s vele e verstípus fogantató élményi lényege s vele nyelvi megnyilvánulási formája. Van-e tehát ezek gondolkodása, élményköre s az említett költők gondolat- és élményvilága között is valami a korszakra jellemző közös?

Igen-nel felelni természetes volna, ha a föl sorolt nevek közt ott nem volna, proeminensen nem volna ott, József Attilaé. Föloldható-e e dilemma?

Aki a XX. század második negyedében, harmadában kellő etikus elszánás, intellektuális erő, műveltségi szint és esztétikai energia birtokában az emberi lét lényegét és viszonyait korszerűen törekedett megragadni, óhatatlanul szembetalálkozott a személyiség válságának alapvetővé s egyetemessé lett élményével, problémájával. S fordítva: aki a személyiség válságának központivá, alapvetővé lett problémájával, élményével akart szembenézni, óhatatlanul szembe kellett találnia az emberi lét lényegének s viszonyainak kérdésével, korszerű megragadásának kérdésével. E kényszerűség jegyében, az impresszionizmus program-szerűen relativista pillanat-s hangulatkultusza, szubjektivista empirizmusa után s a szimbolizmus individualista, voluntarista önkifejezési, életérzés-kifejezési s nagyrészt csupán érzelmi-indulati töltöttségű, vizionáló eufóriája után a lírában egészen más tendenciák érvényesültek. Az egyéniség helyét, kultuszát a személyiség nehéz problémája foglalta el.

Fölhasználták e tendenciák képviselői az impresszionizmus és szimbolizmus stíluslemeit, mint például a bemutatott módon Babits. Ezért nehéz volt elválasztani őket a túlélő impresszionizmus és szimbolizmus nagy tömegű s a nagyközönség körében most igazán népszerű epigonhadától (példa lehet az „Ady”-s Mécs László esete erre). Annál is inkább, mivel az a két filozófiai irányzat, melynek jelentős része volt a két stílustörekvés gondolati, magatartásbeli megalapozásában, a pozitívizmus, illetőleg a vitalizmus, e korban még erősen hatott. Egy

angol esszéíró az önmegszólító verstípust különösen kedvelő Gottfried Bennről szólva a Seindichtung, a Wesendichtung, a Persönlichkeits-Dichtung megjelöléseket használta a líra ez új tendenciáira. Létköltészet, lényegköltészet, személyiségköltészet, a szembenézés költészete: az előd két nagy iránnyal, az impresszionizmussal és a szimbolizmussal szemben mondanak is valamit e megjelölések.

Mert Babitsnak ugyan például voltak szimbolista s voltak impresszionista versei is. De nem volt soha szimbolista vagy impresszionista költő. Kezdeti, játékosan, bravúrosan, kissé tetszelegve kísérletező, szerepjátszó korszaka utáni s végig megőrzött magatartását és stílusát szokták újklasszicistának, újklasszikusnak mondani. Az „új”-előtagú megjelölések azonban ritkán szerencsések. Részint, mert a szellemtörténet stílustipológiáját, ellentétpárjait sugallják. Részint, mert az epigonságnak, az önelvőség hiányának árnyát idézik föl. S Babits egy pillanatra sem volt epigon, s magatartása sem volt soha régebbi magatartások újjáélése. Mégis, az irányára javasolt megjelölések között, ebben van tán ezeddig a legtalálhatóbb szóhasználati lelemény. Klasszikus Babits költői magatartása a szónak Goethétől reprezentált, az Orfikus ősigék Goethéjétől reprezentált értelmében. A történelemként tekintett, felfogott társadalom tényeihez való viszonyának, tényei közt elfoglalt magatartásának lényegét kívánta megfogalmazni, tárgyilagosan, pontosan. A líra önkifejező jellege ezen keresztül, ennek alárendelve érvényesült nála. Így azonban a társadalom, a történelem, a világ, a lét lényegének kérdésével is szembe kellett kerülnie és néznie. Azaz az impresszionizmushoz, a szimbolizmus-hoz képest csakugyan lét-, lényeg-, személyiség-költészet volt ez, a szembenézés költészete. Kosztolányi viszont nemcsak hogy impresszionistának indult, hanem az is maradt sokáig. Utolsó pályaszakaszán azonban magatartása — *szándékában* legalább — alapvetően megváltozott. Illyés Gyula mondta róla találón, hogy a lényeg embere, a lényeg költője lett. Hogy létenek lényegkeresése szubjektivista, szélsőségesen szubjektivista volt, hogy a Semmihez hanyatlott, számunkra *most* közömbös. A krízises életérzés, a személyiségválság gondolatélményében született *szándék* a fontos számunkra *most* Kosztolányinál, éppúgy mint Szabó Lőrincnél is, aki, ismeretes, az avant-garde-dal, főképp az expresszionizmussal indult. Az expresszionizmussal, amely, köztudott, éppen az impresszionizmus és szimbolizmus említett vonásai, az impresszionista és szimbolista jelzett magatartása ellen volt lázadás, „a lényeg” nevében és szándékával. Mint a mozgalom egyik főfő teoretikusa, Kurt Pintus mondta: a jelenségeken keresztül a lényeghez akart hatolni; akár a jelenségek elhanyagolása árán is (*Menschheitsdämmerung*. Berlin 1920. Bevezetés). Az igazat, az igazit akarták, nemcsak a valódit.

S amint az indulás izmusos kölcsön-elemei lehámlottak művészetéről, még világosabb lett, hogy valóban az emberi lét lényegének ostromlója ő is kezdettől s egyre hevesebben, bár nagyrészt szubjektivista szemlélet alapjáról, szubjektivista módon ő is.

Mégis, hangoztatjuk újra, csak a közvetlen előirányokhoz képest találók e megjelölések: létköltészet, lényegköltészet, a szembenézés költészete; önmagukban túlságosan is általánosak, (s más korokra is illők) ahhoz, hogy alkalmazni lehessen őket. Nem is a megfelelő elnevezés nehéz feladványának megoldása e dolgozat feladata. Mindössze arra kell, az anyag sugallmának megfelelően rámutatnia még, hogy e költők, gondolkodók s József Attila élménye sok ponton érintkezett. Életérzésük, hangoltságuk az élmény kezdeti, primér, indulati-érzelmi fázisa tekintetében sokban rokon, sőt, azonos az övével. S így sokban pszichológiai, alkotás-lélektani attitűdjük is. S vele stílusuk is. Ők azonban polgárok voltak; egyenesen a polgárság védelmezője is némelyikük. József Attila pedig proletár, s alapmagatartásában mindvégig szocialista. Ennek megfelelően a primér életérzésbeli indítás az intellektuális élmény-folyamat dialektikájában, a megformált élményben, műben nála egészen más, nem egyszer az övékével határozottan ellentétes végjelentéshez, összjelentéshez jutott. Stílusbeli azonosságai mellett lényeges stíluskülönbségeik jórészt ebből fakadnak. Az azonban mindenesetre bizonyos, hogy költészetének, stílusának, főképp utolsó korszakáinak értelmezése e polgári gondolkodók és költők s társaik művével, stílusával, gondolatélményével való összevetés nélkül alig lehetséges.

ÜBER DEN GEDICHTSTYP DER SELBSTANREDE

Die Studie befaßt sich mit der Selbstanrede im Gedicht, die in der ungarischen Lyrik, aber auch in anderen Literaturen eine so bedeutende Rolle spielt (vgl. die Dichtung des Deutschen Benn und des Spaniers Machado). Der erste Teil der Studie verfolgt die Voregeschichte des Gedichtstyps; er wirft ein helles Licht auf die gesellschaftlichen und psychologischen Vorbedingungen der Voreignisse und die Umstände seiner Entstehung. Dieser Gedichtstyp ist zumeist das Produkt der Persönlichkeitskrise, die in der Rollenkrise zum Ausdruck kommt. Er enthält eine Anrede, eine Aufforderung des Intellekts an die mit der Angst der Zukunft, mit der Anarchie der Rolle ringende Persönlichkeit, die Erwägung ihrer Lage und eine „Didaxis“ zur Bekämpfung der Krise. Dieser Gedichtstyp ist dem Gedankenerlebnis entsprossen, von par excellence ethisch-intellektuellem Charakter. — Der zweite Teil der Arbeit befaßt sich mit der charakteristischen bürgerlichen Erklärung der Persönlichkeitskrise im 20. Jahrhundert, dem Lösungsversuch des Existentialismus, vornehmlich mit der Anschauungsweise von Martin Heidegger. — Im dritten Teil der Arbeit analysiert der Verfasser eingehend je ein solches Gedicht von drei hervorragenden ungarischen Lyrikern des 20. Jahrhunderts, Mihály Babits, Dezső Kosztolányi und Attila József und stimmt sie auf die Erklärung Heideggers ab. Kosztolányi steht der Gedankenwelt des Existentialismus nahe, das Gedicht von Babits zeugt vom Erlebnis und von der gedanklichen Verhaltensweise, die eher mit der Phänomenologie verwandt ist, während das Gedicht von Attila József die verwandten Grundmotive im intellektuellen Erlebnisprozeß zu einer Deutung führt, die der des Existentialismus entgegengesetzt ist. Die Deutung der Persönlichkeitskrise ist bei Attila József von sozialem und geschichtlichem Charakter. — Der abschließende Teil der Studie untersucht, wie die Funktionsintensität der Struktur, der Strukturelemente der analysierten Gedichte in der Lyrik des 20. Jahrhunderts zugenommen hat.